

398.8(477)(075.8)
С87

Л. Б. Стрюк, М. І. Стрюк, Ф. З. Яловий

ПІСЕННА ЕТНОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник
з народознавства

Київ
1994

398, 8 (477)(075,8)

C87

Л. Б. Стрюк, М. І. Стрюк, Ф. З. Яловий

ПІСЕННА ЕТНОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник
з народознавства

БІБЛІОТЕКА
У Львівського
Державного університету

Київ
1994

Стрюк Л. Б., Стрюк М. І., Яловий Ф. З.

Пісенна етнологія України.

Затверджено Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей.

Навчально-методичний посібник розроблено в науково-дослідній лабораторії проблем педагогіки національної школи Криворізького державного педагогічного інституту.

У посібнику вперше український пісенний фольклор розглядається як джерело народознавства, в якому знайшли відбиток природні реалії та матеріальна культура України як факт національної та образної свідомості українців, життя і побут різних верств населення, народна звичаєвість, морально-етичні норми. Аналізуються особливості відображення етнологічних аспектів в колискових, дитячих піснях, забавлянках, ліричних та соціально-побутових піснях, баладах, народних думах та історичних піснях.

Для викладачів та студентів педагогічних вузів, вчителів.

Рукопис рецензували:

Фролова К. П. — доктор філологічних наук, професор Дніпропетровського державного університету.

Стецкевич В. В. — кандидат історичних наук, доцент Криворізького гірничорудного інституту.

Відповідальний редактор — професор Любар О. О.

ПІСНЯ ЯК ДЖЕРЕЛО НАРОДОЗНАВСТВА

Відомо, що вік писемності найдавніших культур сягає 5—6 тисяч років. Історія ж усної народної культури, народної творчості має далеко за 50—60-тисячний вік. Протягом багатьох тисячоліть кожний народ створював свою культуру, передаючи її здобутки наступним поколінням у формах, що піддавалися запам'ятовуванню.

Накопичувалися людські знання про себе та навколишню природу, відповідно вдосконалювалися і форми усної передачі цього досвіду. Допомогали людині у цьому процесі пізнання її уява і пам'ять.

Сьогодні не можна вважати себе освіченою людиною, не осягнувши значення найбільшого скарбу, створеного народом впродовж тисячоліть, — його усної історії, філософії, його надій і сподівань, виспіваних, вистражданих всіма поколіннями.

Народна пісня є невід'ємною частиною історії, соціального життя кожного народу. У пісні найповніше розкривається історична сутність народу, його характер і безсмертний творчий геній. «Поезія кожного народу перебуває у тісному співвідношенні з його історією: в поезії і в історії однаково вміщується таємнича психея народу, і тому його історія може пояснюватися поезією, а поезія історією», — зазначав В. Г. Белінський.¹ Отже, про народ судять, виходячи з його пісенної спадщини — основи духовної культури нації. Для кожного народу пісня була і лишається великим коштовним здобутком духовної діяльності багатьох поколінь. Пісенна поезія принесла для всесвітнього мистецтва самотність ліричного настрою, художні образи, філософські судження, поетичні форми, ритмічні засоби й багатство мелодій.

На думку О. Потебні, пісня така ж давня, як і мова, є продуктом колективної праці, витвором багатьох поколінь. З мови й пісні розвиваються першоеlementи духовної культури, на їх ос-

¹ Див.: В. Г. Белінский. Полн. собр. соч. Т. 5. — М.: Изд-во АН СССР. 1954. — С. 328.

нові зростає національна література, музика, філософське сприйняття світу. Тому цивілізований народ оберігає рідну мову і пісню.¹ Відомий вчений і літератор Й. Гердер вважав, що пісня — це «материнська мова людського роду», через пісню пізнається народ.

У всіх слов'янських мовах збереглося слово «пісня» на означення «співочого» жанру, а це значить, що воно виникло ще у ранню епоху слов'янської єдності. Пісня тоді була тісно пов'язана як з трудовою діяльністю людей, так із їх віруваннями та обрядами. Про це маємо поодинокі згадки в арабських та візантійських письмових джерелах, де йдеться про слов'ян взагалі і русичів зокрема. Іноземці давно визнавали за слов'янами схильність до поезії, музики й співу, підкреслюючи це як природну рису їхнього характеру. «Цікаві матеріали про побутування українських пісень в російській культурі XVII—XVIII століття виявив сучасний дослідник О. В. Позднеев. Він ретельно опрацював архівні матеріали... і серед численних документів різного змісту і давності, в багатьох рукописних збірниках знайшов сотні українських пісень, вписаних туди кілька століть тому тогочасними аматорами пісні й літератури. ...Українські народні пісні... посідають у рукописних пісенниках досить чільне місце...»²

У своїй дисертації «Про народну поезію слов'янських племен» Й. Бодянянський писав: «Пісня — щоденник малоросіянина, до якого він заносить усе, що думає, почуває, робить. ...Описи у них, так би мовити, побіжні, епізодичні, при всьому дивовижно зладжені з природою. У них, звичайно, найрізкіші, характеристичні риси предмета схоплюються і більшою частиною використовуються лише для найточнішого, найсильнішого вираження душевних почуттів, які лавиною б'ють із глибини серця, і які ні на мить не холонуть від багатослів'я чи довжини періоду; навпаки, всюди порив пристрасті, стислість, твердість, лаконізм вислову, простодушність, природність, особлива ніжність і сила почуттів. Взагалі належить сказати, що ці образи, уподібнення і т. ін. у піснях південно-російських відзначаються всією природністю, невимушеністю, самобутністю, природною витонченістю і разуючою точністю».³

У статті «Як виникають народні пісні?» І. Я. Франко зазначав: «Народні пісні на протязі віків переходили ті самі шляхи, що й багато інших предметів сучасної науки. Довгі віки не звер-

¹ Детальніше див.: Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976.

² Нудьга Г. Українська пісня в світі. — К.: Музична Україна, 1989. — С. 10—11.

³ Український фольклор // Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978. — С. 241.

талось на них жодної уваги, вчені відносились до них з погордою, як і взагалі до мови простого народу, до життя його, звичаїв і звичок, як ставились з погордою і до самого народу. Лише під кінець минулого століття під впливом народжуваного в літературі сентименталізму і звернення до природи, а також під впливом нових напрямків суспільних, історичних та філологічних наук кинулися в різних країнах до їх збирання.¹

Більш як півтора століття пройшло з часу появи першої фольклористичної праці Михайла Максимовича «Малороссийские песни» (Москва, 1827), в якій він зауважив, що українські пісні серед пісень слов'янських племен посідають одне з перших місць.

Пісенна творчість українського народу багата й різноманітна. Жоден із фольклорних жанрів не може порівнятися з піснею широтою охоплення життєвих явищ, відображення народного світосприйняття, народної моралі, педагогіки, етики та естетики народу України. Тому не випадково М. Добролюбов захоплено відзначав: «У народній поезії вилилась уся доля, весь справжній характер України, все коло життєвих насущних інтересів охоплюється в пісні, зливається з нею, і без неї саме життя стає неможливим».²

У пісні органічно поєднано напругу думки і настрою, виражену у слові й мелодії. Мелодія підвищує емоційну впливовість пісні на людину. На відміну від інших фольклорних жанрів виконання пісні не вимагає особливої ситуації, і спеціальної аудиторії: пісню можна співати тільки «для себе», вона може згуртовувати і великий колектив. Пісня — незмінний супутник народних звичаїв та обрядів, що охоплюють усі ланки громадського, родинного і суспільного життя. Пісня, як мова і звичай, складає основу менталітету українців, окреслює провідні ознаки їх психологічного укладу.

Без народної пісні, яка осягає дитячу свідомість, випробовує і розвиває голосові здібності, емоційну рухливість людини, закладає драматичні основи душі, а найголовніше дає почуття належності до рідного народу, його духовних скарбів, без цієї пісні нема не те що митця, а й просто людини».³

Рівень пісенної культури народу нерідко є вірним і яскравим показником його загального духовного розвитку. У всі часи пісня на Україні — органічна частка людського життя. «Пісні для

¹ Франко І. Вибрані статті про народну творчість. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — С. 51.

² Добролюбов М. О. Кобзар Тараса Шевченка. // Український фольклор. Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978. — С. 197.

³ Детальніше див.: Нудьга І. А. Українська пісня в світі. — К.: Музична Україна, 1989. — С. 6—16, 485—505.

Малоросії — все: і поезія, і історія, і батьківська могила»,¹ — захоплено говорив М. В. Гоголь. — «Покажіть мені народ, у якого б було більше пісень. Наша Україна дзвенить піснями».² О. П. Довженко в статті «Народна пісня» зазначав: «Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу».³

Для вияву поетичних здібностей народу, його вміння художньо мислити і засобами образного узагальнення передавати ставлення до дійсності найкраще пристосовані, на думку більшості дослідників, пісні. Своїм походженням і суттю своєю пісня є мистецтвом загальнонародним. І. Я. Франко говорив: «...Народний поет творить свою пісню з того матеріалу вражень та ідей, яким живе ціла маса його земляків... Його пісня є, отже, якимсь виразом думки, вражень та стремління цілої маси, і тільки таким чином вона стає здатна до сприйняття і засвоєння її масою».⁴ Відображаючи народну свідомість у специфічних формах, народна пісня збагачує свідомість, відстоюючи високі громадські та морально-етичні ідеали. Здатність входити в найінтимніші порухи душі й відгукуватися на значні події в людському житті — все це підносить пісенність над широким масивом української творчості.

Пісні — один з найпопулярніших жанрів народної поетичної творчості, який краще за інші жанри розкриває духовне обличчя простого народу — його гуманність, патріотизм, високі моральні ідеали, миролюбність, обдарованість, здатність на глибокі інтимні почуття, що в свою чергу робить ці твори значним внеском в національну культуру.

Пісня найкраще пристосована до вияву поетичних здібностей народу, його вміння художньо мислити і засобами образного узагальнення передавати ставлення до дійсності. Цей феномен народної пісні М. О. Добролюбов свого часу пояснював тим, що «...народ супроводжує співом всі урочисті випадки свого життя, всяке діло, всілякі веселощі й печалі... Пісня супроводжує селянина у всіх його громадських трудах; вона ж поруч з ним у родинному житті його».

В народній ліриці визначне місце посідають родинно-побутові пісні. В них відтворені майже всі важливі події та випадки з родинного життя людей. В цих піснях відображені почуття особи пов'язані з життям її в сім'ї, тій суспільній клітині, яка сповнена тими ж суперечностями, що і суспільство, але в мініатюрі. Про

¹ Гоголь М. В. Про малоросійські пісні. // Український фольклор / Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978. — С. 231—232.

² Гоголь М. В. Петербурзькі записки 1836 року. // Український фольклор. / Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978. — С. 237.

³ Довженко О. П. Народна пісня. // Там же, с. 249.

⁴ Франко І. Як виникають народні пісні. // Український фольклор. / Критичні матеріали. — К.: Вища школа, 1978. — С. 59.

це дуже влучно сказав відомий український поет Андрій Малишко: «...Без пісні не можна уявити духовного існування нашого народу.

Народження людини пов'язане з піснею, перше кохання дівчини і юнака, щастя кохання і гіркота розлуки — в пісні, думи батька і матері, які чекають сина з походу, — в пісні.

Вона народжується від невловимого руху людської думки і душі, як зелене листя саду чи перше проміння сонця, яке зігріває землю, і потім зростає, шириться, набирає барв і відтінків і супроводжує людину все життя.

Не існує народної пісні на загальну тему — вона завжди розкриває певну подію, пригоду, конфлікт, в ній живе людина з її настроями і думами».¹

«Пісня — це щось дане нам для збереження душі. Вона — код ества народу. Код, розшифровування якого веде до знання своїх глибинних витоків та високого смислу життя».²

Для кожного народу пісня була і лишається великим коштовним здобутком духовної діяльності багатьох поколінь.

Пісеннатворчість українського народу багата і різноманітна.

Один з найвидатніших славістів Ягич висловився так: «Українська пісня — це справжня поезія серця і почуття».

Президент Чехо-Словацької Академії наук Зденек Неедли теж сказав свою сердечну думку: «Не можна перерахувати всі мистецькі властивості української пісні, бо вони такі невичерпні, як життя народу, що п'є цілющу силу з матері-Землі. Це мистецтво глибоко народне тому, що з нього безпосередньо промовляє до нас своерідна чиста душа українського народу. Гарна ця душа. Таке ж і її мистецтво».³ Народна пісенність є особливою формою образного пізнання дійсності.⁴

Пісні — один з найважливіших елементів духовності, без якого втрачає сенс материнське й будь-яке інше виховання, затьмарюється або й зовсім зачинається вхід людини в мистецтво.

У піснях народ висловлює своє розуміння навколишньої дійсності, розкриває найістотніші зв'язки й закономірності життя. Пісня відображає погляди народу, його мораль і етику, возвеличує людину, поетизує її, показує у взаєминах з природою та суспільством.

¹ Українські письменники про літературу і мову. — К.: Радянська школа, 1961. — С. 431—432.

² Чубенко Є. Вічна, як білий світ. // Червоний гірник. — 1991, 3 квітня.

³ Цитую за Шумило М. Могутня і чарівна. // Українська мова і література в школі. — 1989. — № 8. — С. 9.

⁴ Див.: Дей О. І. Поетика української народної пісні. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 13.

Про важливість фольклорних творів, їх народознавчий характер багато говорив В. Г. Белінський: «Поезія народу — це дзеркало, в якому відображається його життя з усіма характерними відтінками і родовими ознаками. Оскільки ж поезія є не що інше, як мислення образами, то поезія народу є ще і його свідомість».¹

Життєвий зміст, велика емоційна сила і виразність народно-поетичних образів зумовили важливе значення фольклорних творів у виховному процесі. Прэ етнопедагогічні аспекти народної словесності писав К. Д. Ушинський: «Яким невичерпним матеріалом є південноросійська народна поезія для розвитку, найвитонченішого розвитку найбагородніших і найніжніших почуттів у серці молодого покоління!»²

Про народну пісню як джерело знань про народ прекрасно сказав М. Т. Рильський рядками свого вірша «Пісні»:

«Коли пісні мого краю
Пливуть у рідних голосах,
Мені здається, що збираю
Цілющі трави я в лугах.
В піснях — і труд, і даль походу,
І жаль, і усміх, і любов,
І гнів великого народу,
І за народ пролита кров.
В піснях — дівоча світла туга,
І вільний помах косаря,
В них юність виникає друга,
Висока світиться зоря...»³

Перефразовуючи слова Бориса Харчука, наша пісня, як і мова, — з гомоном полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом і заходом сонця, гаптована сяйвом місяця, зірок і переткана кадиною, барвінком і вишневим цвітом — кожна її ниточка вимочена в Дунаї, криницях і струмках людської звитяги. Вона з голосу тура, мисливських сурем, скрипу дерев'яного рала, крику погонича, стогону вола в борозні, рокоту комбайна — вся з колосся, осмаленого війнами і праженою «мирною» радіацією. Вона з блиску козацької шаблі і весла невольницького човна, що чалить в бурях на тихі води — уся з шляхетного лицарства, що йому ніщо найстрашніші муки й тортури. Вона, як напнуті пару-

¹ Белінський В. Г. Полн. собр. соч. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — Т. 11. — С. 506—507.

² Ушинський К. Д. Твори в шести томах. — К.: Радянська школа, 1954. — Т. 2. — С. 136.

³ Рильський М. Пісні. // Українська радянська поезія. Хрестоматійний збірник. — К.: Дніпро, 1978. — С. 79.

си волі, зіткані з останнього поклику воїнів і борців повстань, революцій, битв за волю, честь і незалежність — вся змочена удовиною сльозою, повита дівочою тугою на ясирних та окупантських торгах і просолена зійками голодного конання. Вона з полум'я очей, відчайдушною усмішки, рішучого вихору з-під каблука — вся спрямована в стрімкий лет, щоб наша доля нас не цуралась. Вона з першого радісного щебету немовлят і тяжких похоронних плачів — вся з весен і морозу, так часто палена спекою, бита градом і дощем, але завжди повна осіннього досягання. Вона з потаємного шепоту і зітхань закоханих у станціях метро, під незугарною аркою урбаністики, на ажурних мостах, на простих кладках, звичайних перелазах, у парках і дібровах — уся з хмільного чарзілля, настоящего на серці. Вона із земних глибин і з небесних висот — уся з могуті інтелекту й кричі моралі. Вона з колискової молодой матері над первістком — уся з шелесту дерева життя й пізнання зі старого в новий світ. Вона вся з тучі й грому, як з води і з роси, — така українська пісня...»¹

Усна народна творчість протягом тисячоліть була чи не єдиним засобом узагальнення життєвого досвіду народу, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів. У фольклорі знайшли відображення не лише естетичні й етнічні ідеали народу, а й його історія, філософія, психологія, дидактика — тобто все, чим він жив, що хотів передати наступним поколінням. Навіть норми звичаєвого права, неписані закони фіксувалися в усній формі, запам'ятовувалися вибраними громадою людьми і за потреби відтворювалися у незмінному вигляді.

Людина завжди прагнула до створення оптимальної системи передачі досвіду — життєвого та естетичного — від старшого покоління до молодшого. Такою системою стала усна народна творчість, у якій втілювалися історія «роду-племіні», знання людини про себе і навколишнє середовище — і все це не лише у формі констатації, а в узагальнюючих художніх образах, що виступали як згустки громадської думки, як її символи. Потреба фіксувати життєві спостереження у пам'яті спонукала до створення певних стереотипів мовлення, досконалих художніх форм, фольклорних жанрів. Дослідники одноставно сходяться у тому, що фольклор є мистецтвом пам'яті. Відомий фольклорист С. В. Мишанич зазначав, що необхідність глибокого вивчення української пісенності зумовлюється багатьма важливими причинами. Насамперед, це величезне значення народної пісні у суспільному і естетичному житті українців. Народна пісня чи не найяскравіша за усі види фольклору, здатна передавати специфіку художнього мислення

¹ Харчук Б. Слово і час. // Прапор. — 1988. — № 10. — С. 147—163.

своїх творців і носіїв. Пісня супроводжує все свідоме життя людини — від колиски до гробової дошки. Вона й донині перебуває в стані активного побутування, отже, підтримує формування національної самосвідомості українців. І в наш час пісня залишається одним із невичерпних джерел національної культури.¹

Народна пісня своїм походженням сягає в глибину століть. Людина уважно придивлялась до оточуючої природи, напружено вдивлялась у себе і за допомогою мовних засобів художньої уяви та фантазії, а також, перебираючи струни свого серця, свій настрій, свої емоції, запліднені думкою, виливала у надзвичайної краси і віртуозності мелодії.

В українській народній пісні, як ні в якому іншому жанрі, відбилася історична пам'ять народу про його побут, звичаї, почуття, переживання, настрої, про все те, що він любить і ненавидить, про все те, до чого прагне людина у своєму житті. І як би комусь не хотілося, щоб підрастаюче покоління не знало, хто вони й чіх батьків діти, як би комусь не хотілося знехтувати наші родовідні традиції, відчужити людину від природи, сприяти розплідненню моральної бездуховності й жорстокості, пісні українського народу — це могутня протидіюча сила, яка своїм змістом і образною формою пробуджує у людині людину.

Яке ж це диво дивне — народна пісня! І яку владну силу таїть вона в собі! Минають віки, змінюються суспільні устрої, потрясають світ нищівні війни і голодомори, на зміну одним поколінням приходять інші — і у кожного свої смаки, свої уподобання. А народна пісня залишається, через усі злигодні й поневіряння проносить вона свій первісний чар, свою невянучу молодість.

І все так же у Царграді на риночку регоче над своїми ворогами Байда молодецький, і все попереду Дорошенко веде своє військо, військо запорізьке хорошенько, і за славним Морозенком вся Україна плаче, і шоліта — на морі хвиля, при долині роса, стороною дощик іде, і за гаєм зелененьким бере вдова льон дрібненький, і досі ніяк не вгамується той шум, що вчинив комар, який на мусі оженився, і досі два півники молотять свій горох і танцює риба з раком, а петрушка з пастернаком...

Пісня — це голос душі народу, поетичний вияв його пращелюбною і співучою вдачі, образне втілення його історії, моралі, мрій і прагнень. Вона така ж нездоланна й безсмертна, як і той народ, що її створив. Зароджувалась вона у праці і в забавах, у календарних обрядах та ритуальних діях наших далеких предків. Була вона з козаками і в звияжних походах, і в турецькому по-

¹ Мишанич С. В. Усна народна творчість. // Культура і побут населення України: Навчальний посібник для вузів. — К.: Либідь. 1991. — С. 171.

лові, і на жалібних тризнах, ночувала при чумацьких вогнищах під високими зорями, тамувала біль розлуки і заглушала брязкіт кайданів на сибірській каторзі, долинала зовом отчого дому до емігрантів у заокеанській чужині.

Коли українська земля була розділена штучними кордонами, а підневільний народ стогнав у чужинських ярмах, пісня ставала голосом непокори, кличем до борні, світочем віри й надії. Коли російські монархи й сталінські сатрапи намагалися нівелювати всіх в «єдиной, неделимой», позбавити народи їхньої самобутності, а запопадливі прислужники-яничари поспішали зректися і роду, і рідного слова, пісня берегла золоту нить пам'яті, була і букварем, і академією. Вона як мати-берегиня стояла на сторожі тих заповідних джерел, що нині живлять наше національне відродження.¹

Останнім часом усе наполегливіше звучать голоси на захист ідеї про необхідність гуманізації суспільства, а це, безперечно, спрямовує погляди мільйонів людей до своєї історії, словесності, культури. Відродження набутків минулого відчувається у зростаючому захопленні народною медициною, вивченні традиційних форм побуту, способів землеробства, а також виготовлення одягу і навіть вживання їжі. У світі йде могутня хвиля повернення до природи. Настав час повернутися до замулених криниць народної духовності. Останнім часом вивчення народної поетичної творчості, основ етнографії набуває великої ваги. Проблема народознавства починає все більше і більше цікавити суспільство, бо йдеться про виховання юної зміни, про моральне здоров'я майбутніх поколінь. У школах починають читатися факультативи з українського фольклору, етнографії та народознавства. У ряді шкіл України створено Малі академії Народних мистецтв, які прилучають учнів до духовних надбань предків. Серед них — Гнідинська і Броварські № 3 і № 7 на Київщині, Стецівська на Звенигородщині, Русівська, Підвисоцька, Зібранівська, Краснолівська на Івано-Франківщині, Крупівська, Сварицевичевська на Рівенщині. Свої мистецькі здобутки вони продемонстрували на Республіканській установчій конференції Малих академій.²

¹ Див.: Добрянський А. Скарбниця мудрості й краси. // Чи я в лузі не калина була. — К.: 1991. — С. 5—6.

² Детальніше про роботу академії див.: Складанний І. П. Наша школа, доброти коліско... /Будні і свята Малої академії народних мистецтв ім. П. П. Чубинського. // Українська мова і література в школі. — 1989. — № 6. — С. 40—52.

Полішук В. Т. Нелегко це — жити в неспокої. // Українська мова і література в школі. — 1990. — № 1. — С. 27—28.

Вілозерська Л. М. Думці не заснути, любові не згаснути. /З досвіду роботи Малої академії народних мистецтв. // Українська мова і література в школі. — 1990. — № 1. — С. 29—34.

Свого часу академік В. І. Вернадський, перший президент Академії наук УРСР, настійно радив увести соціальні дисципліни з українознавства у вищій школі та відповідних предметів у середній; відомий український композитор К. Г. Стеценко переконливо доводив працівникам освіти, що красу як вічну правду життя для розвитку в дітях художнього почуття ми повинні черпати у великій скарбниці української народної творчості.

Саме в умовах демократизації та гуманізації загальноосвітньої школи зародилась і визріла ідея широкого використання в навчально-виховному процесі духовних і культурних цінностей українського народу, передусім національного народознавства.

Проблема використання народознавства в навчально-виховному процесі національної школи привернула до себе увагу численних педагогів-науковців, методистів, учителів. Ця ж проблема викликала у нас дослідницький інтерес і лягла в основу даного посібника, що на нашу думку, зможе озброїти вчителів-словесників та студентів-філологів необхідним матеріалом для проведення уроків з народознавства. Вони повинні стати своєрідним бальзамом «який сьогодні так необхідно прикладати до ран духовних».¹ Уроки народознавства відкривають перед дітьми дивовижний світ, дивовижний своєю красою і духовною насиченістю світ народної пісні, казки, легенди, незглибимий світ почувань і дум наших далеких пращурів, допомагають встановити своєрідний діалог з ними...

Такі уроки з давніми і сучасними традиціями, обрядами, звичаями нашого народу, навчають збирати і шанувати перлини усної народної творчості, а головне — вони збагачують душу і серце високими думками і глибокими почуттями вірності батьківській хаті, маминій пісні, рідній землі, Батьківщині.

Народознавство є ефективним педагогічним засобом усебічного розвитку особистості та засвоєння нею культурної спадщини українського народу. В основу шкільного (поки що факультативного курсу) народознавства покладені методологічна, культурологічна та соціологічна концепції, що ґрунтуються на таких положеннях: культура українського народу склалася історично і має самобутні національні особливості, водночас є частиною європейської та світової культури; вона включає в себе систему матеріальних та духовних цінностей, обрядів, звичаїв і традицій, які мають середовище побутування; народознавство покликане сприяти пробудженню, піднесенню національної свідомості й культурного генофонду України серед усіх слов'янських і неслов'янських народів.

¹ Складаний І. П. Наша школа, доброти колисько... // Українська мова і література в школі. — 1989. — № 6. — С. 49.

Останнім часом з'явилося немало книг нових і перевиданих, які покликані стати на допомогу вчителю-словеснику у викладанні курсу «Народознавство». Це такі книги: Булашев Г. Український народ. — К.: Довіра, 1992; Ворона О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис; К.: Оберіг, 1991; Грушевський М. Як жив український народ. — К.: Веселка, 1992; Кондратюк А. І. З вишневого саду: Науково-художні оповідання. — К.: Молодь, 1991; Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів: Світ, 1990; Китчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». — К.: Наукова думка, 1990; Культура і побут населення України. Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1991; Неживий О. І., Ужченко В. Д. Дидактичний матеріал з народознавства на уроках української мови. — К.: Освіта, 1993; Огієнко І. Українська культура. Репринтне відтворення видання 1918 року. — К.: Абрис, 1991; Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології, К.: 1993; ряд книг Василя Скуратівського та багатьох інших. Але в них автори намагаються обійти визначення поняття народознавство, довідкова література дає тлумачення цього поняття дуже поверхово, методичні посібники та програми з народознавства теж не дають йому чіткого визначення, що створює певні труднощі перед вчителем-словесником у поясненні цього терміна учням. На нашу думку, народознавство — це наука про сукупність усіх знань про народ, його побут, звичаї, промисли, особливості світосприйняття, мораль, етику, педагогіку, естетику, мистецтво, ідеологію, політику, взаємостосунки з іншими народами та багато іншого, що дають вичерпне уявлення про народ як етнічну одиницю.

«Пісенна етнологія» — це складова частина загального народознавства.

Вивчаючи народну словесність, досліджуючи пісенну творчість українського народу, Ф. М. Колесса зазначав: «Поетичні твори, заковані в віршову форму, визначаються великою консервативністю; вони врастають сильніше в місцевий ґрунт та найдовше зберігають архаїчні (старовинні) ознаки у змісті й вислові».¹ Ми дотримуємось цієї ж думки, тому і обрали пісенну творчість українського народу як предмет дослідження у народознавчому плані.

Георгій Булашев у своїй книзі «Український народ» писав: «Жоден народ не пам'ятає початку своїм казкам і пісням. Так споконвіку ведеться, що переповідаються вони усно з роду в рід, з покоління в покоління, як священний заповіт старовини. Пісня

¹ Ф. Колесса. Українська усна словесність. — Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій. Альбертський Університет, 1983. — С. 19.

завжди співається не для самої лиш розваги, а й для того, щоб її, як переказ, молоде покоління перейняло і завчило, а потім переказало своїм нащадкам, — співається... старим людям на слухання, а молодим — для пам'яті...»¹

Наш сучасник Олександр Правдюк влучно зазначив: «Народна пісня — це образна пам'ять про значні події в житті народу. Причому, не лише в історичному, громадському, політичному, а й особистому».² Отже, про народ судять, виходячи з його пісенної спадщини — основи духовної культури нації. Для кожного народу пісня була й лишається великим коштовним здобутком духовної діяльності багатьох поколінь. Рівень пісенної культури нерідко є вірним і яскравим показником загального духовного розвитку народу.

¹ Булашев Георгій. Український народ. — К.: Довіра, 1992. — С. 25—26.

² Олександр Правдюк. Пісенний літопис народу. // Розцвітай, наш край. — К.: Музична Україна, 1987. — С. 5.

ЕТНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОЛИСКОВИХ

У час національного та духовного відродження ми знову повертаємося до рідної мови, народної пісні, у них черпаємо скарби народної мудрості, наснагу, сподівання на кращу долю рідного народу.

Найперше, що чує людина після народження, це материн голос, який промовляє ніжні слова і співає колискову. Це той фундамент, на якому згодом зводиться, зростає особистість.

Коліскова — це пісня материнської душі і безмежної любові, ласки і неповторної ніжності. А тому в ній так щільно переплетені радість і біль, тривога й надія. Лагідний материн наспів засів дитячу душу любов'ю до людей, до природи, до всього живого. Традиційний дитячий фольклор — яскрава ділянка народної творчості. Віками він виконував роль своєрідної школи, що поряд з іншими факторами формувала естетичні смаки, морально-етичні погляди підростаючого покоління, був одним з дійових засобів народної педагогіки.

«Народна педагогіка є сумою здобутих трудящими знань і вмій у справі виховання й навчання. Цілі, завдання і засоби народної педагогіки відображені у фольклорі.

Народна педагогіка — це багатотомний усний підручник навчання і виховання, який зберігається у пам'яті народу, постійно ним використовується, систематично збагачується і удосконалюється.

Народна педагогіка наймудріша, тому що вона створювалася протягом ряду століть, шліфувалася, перевірялась досвідом мільйонів людей багатьох поколінь. Її ще справедливо називають школою, яка завжди з нами, школою сім'ї й отчого дому, матірною і батьківською наукою, першим університетом життя, через який проходить кожна людина».¹

В українській народній педагогіці найбільшу увагу приділено вихованню дитини від одного до п'яти років, якраз тоді, коли дитина найінтенсивніше росте і розвивається. У цьому віці дитина стоїть в центрі сімейних турбот, у її вихованні бере участь вся

¹ Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Радянська школа. 1985. — С. 13.

сім'я, малу дитину не карають, поки вона не почне осмислювати свої вчинки. Коли дитя вчиться говорити, вся сім'я намагається стимулювати цей процес, пізніше за допомогою фольклору дитині прищеплюються риси ввічливості, конкретності в стосунках з дорослими та ровесниками. Перебуваючи у сімейному колі, дитина була предметом виховання й одночасно суб'єктом засвоєння традиційних норм співжиття та родинних взаємин».¹

Протягом століть колискові виконували важливу педагогічну функцію — були неписаним підручником з педагогіки, бо найперші уявлення про світ дитина одержує з колискових пісень. Народні колискові пісні кожного, хто їх чує, зачаровують ніжністю, безпосередністю, простотою, художньою досконалістю. У них уся материнська любов, світ добра, краси й справедливості, який кожна мати, кожен народ прагне виплекати в юних душах. Ще з колиски дитина одержує перше найпростіше уявлення про добре й погане, що можна і що не можна. Колискові пісні вводять у світ глибоких материнських почуттів і яскравих образів.

У практиці родинного виховання залучання дітей до прекрасного починається з маминої колискової пісні, в якій народ опоетизовує природу, любов і ніжність, людяність і добро. Втіленням цього добра часто виступають «гулі», що

«Сіли на колісці
В червонім намісті.
Стали думать і гадать,
Чим дитину дарувать:
Чи сонками, чи дрімками,
Чи красними ягідками.
Подаруймо сонки-дрімки.
Сонки-дрімки в колисоньки,
А ростоньки у костоньки,
Добрий розум в головоньки.
Стали думать і гадать,
Чим дитину забавлять.
Дали йому три квіточки:
Одну квітку сонливую,
А другу дрімливую,
А третю щасливую».²

Вхід дитини у мову, як і в навколишній світ, через пісню має надзвичайно велике педагогічне значення. У народній пісні вповні розкривається краса і велич усної мови. Народні колискові пісні

¹ Детальніше див.: Ковальчук О. В. Українське народознавство. — К.: Освіта. — 1992. — С. 59.

² Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 190.

глибокі за змістом. Вони вчать любити рідну землю, як ось у колісковій «Ой ти, коте, коточок»:

«Ой ти, коте, коточок!
Не ходи рано в садочок,
Не полохай дівочок,
Нехай зав'ють віночок
Із рутоньки, із м'ятоньки,
З хрещатого барвіночку,
З запашного василечка».¹

Коліскові вчать також любити батьків, поважати старших:

«Бодай росло, не боліло
Головонька і все тіло —
Отцю й матці на потіху,
Добрим людям на услугу».²

Мова коліскових пісень барвіста, соковита, приваблива, а сюжети прості й зрозумілі, насичені яскравими образами рідних і близьких для дитини людей — матері, батька, брата, сестри, дівчаточок-сусідок:

«Люляй, люляй, голуб'ятко,
Поколише тебе татко,
А як татко схоче спати,
Поколише рідна мати».³

Або:

«Спало дитя, спати буде,
Йому мати сторож буде,
А сестрички до помочі
Так як удень, так і вночі,
Щоб зростало маленятко,
Наше любе пташенятко,
Наша квітонька маленька,
Наша зіронька ясененька».⁴

В коліскових піснях представлена вся персоніфікована флора і фауна, що з народження оточують дитину, і звичайно ж казково-фантастичні образи Сонка і Дрімоти:

«Ходить сон по долині
В червоній жупанині.
Кличе мати до дитини:
«— Ходи, сонку, в колісоньку,
Приспи мою дитиноньку».⁵

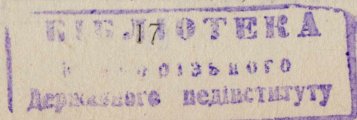
¹ Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 191.

² Там же. — С. 192.

³ Закувала зозуленька. — К.: Веселка, 1989. — С. 265.

⁴ Там же. — С. 265.

⁵ Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 192.

Поза увагою колискових пісень не залишається жоден аспект життя маленької дитини. Прагнення до своєрідного ідеалу забарвлює їх у світлі, радісні тони. Навіть такі прості речі, як

— годування дитини:

«Стали думать і гадать,
Чим дитину годувать:
Чи кашкою, чи боршем,
Чи бубличком, чи калачем,
Чи кашкою, молочком,
Чи бубличком із медком,
Чи кашкою, чи медком,
Чи солодким яблучком».¹

— придбання для неї одягу:

«Ой кіт-воркіт
На віконечко скік,
А з віконечка на торжок,
Купив собі кожушок,
І шапочку бобровую,
І стьожечку шовковую.
Треба з котка зняти,
А дитині дати».²

надзвичайно опостизовуються, розцівчуються, деталізуються.

Українським колисковим пісням властива тематична й сюжетна різноманітність, барвистість образів і думок. Ряд колискових пісень розповідає маленькому слухачеві про пригоди й витівки тварин і птахів, які його оточують:

«Пішла киця по водицю
Та й упала у криницю,
А пішов котик рятувати,
Та й за вухо витягати.
Витягли кицю за вухо,
Положили кицю там, де сухо.
«Лежи, кицю, до вечора,
Дам ті хліба та печива.
Будь-но, кицю, ти весела,
Та поїдьмо на села».³

«Народна педагогіка прагне навчити дитину відчувати й розуміти красу, де б вона не виявлялася, забезпечити єдність між естетичним розвитком дитини і її моральним, фізичним вихован-

¹ Закувала зозуленька. — К.: Веселка, 1989. — С. 265.

² Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 44.

³ Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 191.

ням, трудовою підготовкою, збудити потяг до художньої творчості, бажання вносити красу в навколишнє життя, працю, поведінку, здатність ненавидіти зло й боротися з ним».¹

Філярет Колесса у книзі «Українська усна словесність» про колискові пісні писав так: «Приколискові пісні оспівують любов матері до дитини, яку тяжче згодувати, ніж «камінь глодати».²

«...колисоньку, колисоньку
За день, за два збудую —
Малу дитину, малу дитину
За рочок не згодую.
...Ой, тежко-гирко, тежко-гирко
Каміне глодати,
Ще гирше-тежше, ще гирше-тежше
Дитину згодувати».³

Нерідко, як зазначав Ф. Колесса, колискові пісні оспівують «материну задуму над нерозгаданою майбутністю дитини, над її долею, із натяками на тяжке суспільне становище; алегоричний образ зажуреної перепілки, що не має куди подітися з дрібними дітьми...»⁴:

«Полишила перепілонька свої дрібні діти,
А сама пішла в пшениченьку сидіти.
— Ой не літай же, перепілонько, поночі, поночі,
Бо виберем си на тернячко очі.
— Ой як же мені поночі не літати,
Дрібні діточки, чим їх годувати?
— Ой не журися, матінко, нами,
Виростуть крильця, ми полетимо самі.
Ой полетимо попід саме море,
Не злетимо сі докупки вже ніколи».⁵

«В колискових піснях мати мріє і тужить, і ніби переливає в дитину через слова й мелодію свої почуття, свої емоції, своє світобачення, своє щастя і горе. Дитина з перших днів свого життя поринає отак у чарівний світ народної поезії».⁶

Для колискових, або так званих материнських пісень, властива інтимність, духовна спорідненість матері і дитини. Вітчизняна

¹ Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Радянська школа, 1985. — С. 213.

² Філярет Колесса. Українська усна словесність. — Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій. Альбертський Університет. 1983. — С. 99.

³ Там же. — С. 402.

⁴ Там же. — С. 99.

⁵ Дятчий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 97.

⁶ Веселка. Антологія української літератури для дітей: В трьох томах. Т. 1. — К.: Веселка, 1984. — С. 21.

дослідниця Г. В. Довженок писала: «Не розрахована на стороннього слухача, що помножує її щирість і безпосередність, колискова ввібрала в себе і відбила у високопоетичній формі далеко не простий світ матері. Спрямована безпосередньо до немовляти, колискова пісня також звернена до дітей вже старших, які часто виконувати в сім'ї обов'язки няньки».¹

Материнська пісня розповідає про справжнє життя, яке дитину оточує, предмети, явища, живі істоти, про основні закони й норми, що панують в ньому. Часом мати виливає в пісні свою печаль, гіркі думи й сумніви. Заспокоюючи спершу немовля ритмом, інтонаціями, поки що не зрозумілим, але приємним набором звуків, згодом, звертаючись уже до більш розвинутого інтелекту маляка, колискова пісня перетворюється в «маленький початок поетичних пригод, перші кроки у світі духовної діяльності».²

У самому змісті пісень проглядається вікова диференціація. Для самих маленьких дітей співаються колискові з повільним розміреним ритмом, що відповідає розгойдуванню колиски. «Виконуються вони заспокоюючим, монотонним, поволі стихаючим голо-³сом. Добираються пестливі і близькі сприйманню дутини слова». Часто в таких піснях повторюються звукосполучення «а-а-а», «е-е-е», «баю-баю», «люлі-люлі».

«Основна мета колискових, або, як їх іще називають, материнських пісень, — заспокоїти дитину, зробити її сон міцним і здоровим».⁴

Росте дитина, і колискові пісні для неї зростають текстово, розширюється їх образно-сміслова тканина. Під звуки колискової складаються перші уявлення дитини про світ, перші відчуття радості і задоволення життям.

«У колисанках, що прийшли з давніх часів, бринить материнська зажура, стогін надірваної важкою працею жінки-страдниці. Повільний ритм пісні, плавна мелодія заспокоювала дитину, а матері дозволяла виплакати свої жалі та болі. Ніжна колискова, не втрачаючи рис родинної інтимності, не раз набувала соціального звучання:

«Ей люляй мі, люляй,
Сиротенька мала,

¹ Довженок Г. В. Український народний фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 58.

² Лорка Федеріко Гарсія. Колискові пісні. // Федеріко Гарсія Лорка. Думки про мистецтво. — К., 1975. — С. 90. (Цитую за: Довженок Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 58).

³ Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. — К.: Радянська школа, 1971. — С. 192.

⁴ Кіліченко Л. М., Лещенко П. Я., Проценко І. М. Українська дитяча література. — К.: Вища школа, 1979. — С. 33.

Бо твій няньо умер,
Я вдова остала.
Я вдова остала,
Мам семеро діти,
Сиротенько мої,
Як вас виживити?»¹

Для дітей, які починають розуміти прості, пов'язані з найближчим оточенням поняття, чимало пісень цікаві вже за своїм змістом, потішними ситуаціями, добрими чи лихими вчинками їхніх «героїв». Коліскові пісні через найближчі до дитини предмети і явища навколишньої дійсності давали їй перші уроки чесності, шанобливого ставлення до праці. Ця тема розробляється багатоманітно й цікаво. Пісня, звернута до дитини, стає художнім втіленням однієї з найважливіших концепцій народного світогляду — неподільності добра й праці, краси й праці, чесності й праці. Прості й водночас мудрі народні твори не вдаються до прямої дидактики, а через яскраві, колоритні образи, використовуючи найхарактерніший для дитячого фольклору художній прийом — олюднення якостей та дій персонажів пісень, — малюють захоплюючу, цікаву і повчальну картину:

«Ходить котик по лавках
У червоних чобітках,
Бити kota, бити —
Не хоче робити.
Бити kota по хвосту,
Щоб нарубав хворосту.
Бити kota по спині,
Щоб не будив дитини».²

Персонажі в коліскових наділені здебільше казковими, барвистими рисами, привабливими для малят:

«Ой ну, люлі, люлі.
Налетіли гулі.
Сіли на воротях
В червоних чоботях...
Сіли на колісці
В червоному намисті».³

Коліскові пісні наскрізно пройняті материнськими сподіваннями на краще життя дитини, побажання їй здоров'я і щастя. «Мати так гаряче прагне звершення своїх надій, у коліскових піснях часто звучить віра в магічну силу слова, що піснею можна накли-

¹ Кіліченко Л. М., Лещенко П. Я., Проценко І. М. Українська дитяча література. — К.: Вища школа, 1979. — С. 33.

² Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 77.

³ Розлилися круті бережечки. — К.: Веселка, 1985. — С. 190.

кати спокійний сон, відгонити лихо («Ходить сон по долині»), і що дитина, таким чином, виросте здоровою і щасливою:

«Ходи, сонку, в колисоньку,
Присни мою дитинопьку,
Бодай спало — щастя мало,
Бодай росло — не боліло,
Ні головонька, ні тіло».¹

Колискові пісні відзначаються поетичністю, задушевністю й ліризмом. Вони глибоко гуманні й зворушливі, бо йдуть від щирого серця. Вони звернені до дітей, а тому щедро насичені пестливими словами: «колисонька», «горошок», «квіточка», «головонька», «віченьки», «рученьки», «хатинка», дитинка»:

«Ой у ліску на горішку
Там хатинка новенька.
Там хатинка новенькая,
Там дитинка маленькая».²

З моменту народження дитина чує від найрідніших пестливі слова, які підкреслюють інтимність, близькість стосунків між матір'ю та дітям, відчуває піклування, пестощі, материнську ніжність. В колискових піснях звучить емоція лагідності, затишку, спокою:

«Ой ти, коте, не гуди,
Спить дитина, не збуди.
Дитяточко малее,
Воно спати радеє,
Дитяточко малесеньке,
Воно спати радесеньке».³

Слова «дитяточко», «малесеньке», «радесеньке», відтворюють ту неповторну атмосферу, яка панує в хаті, коли з'являється на світ ждане, бажане дитя. З дня народження починається естетичне виховання любові до краси:

«А-а люлечки!
Шовковії бильця,
Срібні колокольця,
Мальована колисочка, —
Засни, мала дитиночка!»⁴

або:

«А! А! Ану, коте, люлечки,
Шовковії вервечки,

¹ Кіліченко Л. М., Лещенко П. Я., Проценко І. М. Українська дитяча література. — К.: Вища школа, 1979. — С. 34.

² Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 23.

³ Там же. — С. 23.

⁴ Закувала зозуленька. — К.: Веселка, 1989. — С. 265.

Золотії бильця
Колихати чорнобривця».¹

Поетизація навколишньої дійсності має неабияке значення у естетичному вихованні дитини. З якою теплою і любов'ю вирізає з дерева батько колисочку для свого первістка, а мати шне сорочечку та пелюшки. З якою теплою та ніжністю мати оспівує в колискових все, що має відношення до дитини і саму дитину: «подушки пухові», «пелюшки тоненькі, шовкові», «хатинка новенькая, маленькая», «насипочка шовкова», «колисочка данська, кедрова, яворова», «шовкові вервечки», «золотії крючечки», «золотії бильця», дитина — «ангеле маленький», «мамина потіха», «з білими плечима», «з карими очима», «ріднесенька». «Колискові пісні виробляють у дитини слух і будять чуття мови, відчуття мелодики, створеної народом».²

Перше поняття, яке одержує дитина про навколишній світ — це поняття про гарне. В колискових підкреслюється, що дитині нічого не загрожує, що її сон оберігають, навкруги панує затишок і спокій. Щоб у дитини не було відчуття самотності, співається:

«Налетіли гулі
Та й сіли на люлі».
«Ходить сон
Коло вікон,
А дрімота
Коло плота».³
«Як буде кіт воркотати,
То дитина буде спати».⁴

Часом колискова схожа на казку, бо тут присутні казкові образи Котика, Сну, Дрімоти, які навівають на дитину сон, заспокоюють її і поведяться як живі істоти, що схожі на людей. Крім того, колискові мають і виховне навантаження:

«Коточок
Украв у баби клубочок
Та й поніс поза ліс,
Та й до Галі приніс.
Стала його Галя бити:
Ой не вчися, котку, красти,
А вчися робити,
Черевички шити».⁵

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 15.

² Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Радянська школа. 1985. — С. 2.

³ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 25.

⁴ Там же. — С. 43.

⁵ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 84.

Мати виступає берегинею сну дитини, вона нікому не дозволить збудити своє дитя:

«Котик волохатий,
Не ходи по хаті,
Не буди дитяти».¹
«Люляю, люляю,
Котика полаю,
Щоб по ночах не ходив,
Малих діток не будив».²
«Ой ти, кіт, ти муркіт,
Не товчись коло воріт,
Не товчися й не гуди,
Нашу Катрю не збуди».³

«У піснях про сон та заколисування найчастіше дійовою особою виступає кіт, дії й вчинки якого безпосередньо пов'язані з немовлям. Присутність цього персонажа в сюжетах багатьох колісанок пояснюється не лише близькістю цієї тварини до дитини в щоденному побуті, а й тим, що в народних уявленнях, віруваннях, деяких апокрифічних легендах багатьох народів кіт завжди постає другом людини, здатним оберігати її від злих сил. І в колісанках він виступає не лише помічником матері — заколисує дитину, готує їй постіль, ловить мишку для розваги, — а й своєрідним оберегом».⁴

В цих колісанках котик, як добрий домовик, оберігає сон дитини. Звучить єдність дитини й природи. Дитина — частка тої великої системи, що зветься життям:

«На kota воркота,
На дитину дрімота».⁵
«Як буде кіт воркотати,
То дитина буде спати».⁶

Дитина ще не чула ні однієї казочки, але елементи казковості присутні в коліскових:

«Налетіли гулі,
Сіли на воротах,
У червоних чоботях».⁷
«Ходить кіт по горі,
Носить сон в рукаві,

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 25.

² Там же. — С. 68.

³ Там же. — С. 41.

⁴ Довженок Г. В. Вступ // Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 6.

⁵ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 42.

⁶ Там же. — С. 43.

⁷ Там же. — С. 20.

Всім дітям продає,
Василькові так дає».¹

У піснях, як бачимо, діють і люди, і цілком реальні котики, голуби, ластівки, фантастичні казкові Сонко і Дрімота. Все це цілком відповідає первісному дитячому світосприйняттю. Персоналізовані образи Сну й Дрімоти відобразили уявлення наших предків про сон не тільки як властивий людині фізичний стан, а як стан нібито нав'язаний зовні:

«Ой ходить сон коло вікон,
А дрімота коло плота.
Питається сон дрімоти:
— Де ми будем ночувати?»²

Відчуття захищеності, затишку, піклування, любові позитивно впливають на стан дитини. Теплі руки матері і ніжна мелодійність колискових, лагідні їх образи сприяють спокійному сну дитини, що дуже важливо на перших етапах її життя. Крім того, пісні створюють гармонійність світовідчуття, підсилюють відчуття захищеності і комфорту, приглушують відчуття тривоги, настороження, неспокою, а це позитивно впливає на формування емоційно-почуттєвої сфери дитини, яка відіграє провідну роль у навчально-виховному процесі.

Найперші уявлення про морально-етичні норми життя, побуту в родині, суспільстві дитина одержує з колискових. Повчальний елемент містять пісні, де цікаво і різноманітно зображено шкідливість kota, провини якого мають надати людині перші уроки чесності, як ось у цих колискових:

«Кітку, кітку,
Та вкрав квітку».³
«Е-е, коточок
Вкрав у баби клубочок».⁴
«Ой ну, коту, коту,
Та й наробив шкоди».⁵
«Скочив котик на полицю
Да й з'їв же він паляницю».⁶
«Ай, люлю, котки два,
Вони сірі обидва,
На полиці скакали,
Рукавиці порвали,

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 45.

² Там же. — С. 42.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 84.

⁴ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 83.

⁵ Там же. — С. 86.

⁶ Там же. — С. 83.

Бабці пряжу сплутали».¹
«Ой ну, коту, коточок,
Заховався в куточок,
Тільки видно хвосточок,
Та й лякає діточок».²
«А-а, коти два,
Побилися обидва».³

Ці колискові, незалежно від самого вчинка «героя», — чи то він злизав медочок, чи вкрав клубочок — мають яскраво виражений подвійний акцент, чітко виражений у своєрідній моралі пісень: «Не вчися, котку, красти, а вчися робити». Слід зазначити, що пісні не вдаються до нудної дидактики, а через яскраві образи малюють цікаву й водночас повчальну картину, використовуючи найчастіше легку іронію, гумор, жарт, фантастику. В колискових мова йдеться про знайомі дитині предмети і дії. Дитина, почавши ходити, сама може вкрасти квітку й клубочок, скакати по лавці, порвати щось, сплутати пряжу, ховатися й лякати домашніх. За такі дії повинна бути кара. Але дитина не знає, що так робити не можна. Дорослі повинні розповісти їй про це. Але як? Чи зможе маленьке дитя вислухати і зрозуміти повчання, якщо їй будуть розповідати дорослою мовою? Певно, що ні. Але якщо дитя почує пісеньку про котика, який так робив і був покараний, воно, по-перше, буде уважно слухати цю пісеньку, по-друге, вислухавши, що котик був покараний за ці дії, зрозуміє — так робити не можна.

Карають котика у колискових так, як і дитину, коли вона пуштує, робить щось негарне:

«Стала Галя ката бити...»⁴
«Бити, кицю, бити...»⁵
«Бити, котка, бити,
Не на лихо вчити».⁶
«Люляю, люляю,
Котика полаю».⁷

З цих пісеньок дитина в зрозумілій формі отримує відомості, що робити не можна, і яка за це буде кара.

Дитина виховується не тільки на проступках своїх улюблених героїв — котиків та інших персонажів пісень, а й на оспівуванні

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 70.

² Там же. — С. 50.

³ Там же. — С. 68.

⁴ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 84.

⁵ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 84.

⁶ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 78.

⁷ Там же. — С. 68.

у піснях хороших достойних вчинків, за які чекає певна винагорода. Цим мотивом проійнято багато коліскових пісень:

«...вчися робити,
Черевички шити,
На базар носити
Гроші торгувати,
Хліба купувати,
Діток годувати».¹

Ця коліскова несе дитині інформацію про те, які взаємозв'язки між працею і їжею, що таке гроші, за що їх дають, що на них можна придбати.

У деяких коліскових основною є думка про те, що людина повинна працювати, а за працю її годують:

«— Ідїть, коти, молотити,
Лапками зерно збирати,
Хвостиками замїтати.
Все до хати поносити,
Тодї їсти вже просити».²

Є і протилежні мотиви в піснях. А саме, що треба годувати, а потім про роботу питати:

«Няньці треба їсти дати,
Щоб умїла колисати».³

У свідомості дитини закрїплюються ці два поняття: «їжа» і «праця», при чому вони нерозривно взаємопов'язані між собою. А звідси цілком логічно перед дитиною постає умовивід, що коли на світі працює все живе, гарний лише той, хто працює, то й вона повинна працювати, бо без праці жити не можна. У багатьох коліскових піснях мати, звертаючись до свого сина чи доньки із закликом працювати, висловлює надію, що з них будуть гарні трудівники, помічники батьків:

«Е-е, дитино,
Поїдемо по сіно,
А я буду сіно класти,
А ти будеш бички пасти».⁴

Багато коліскових пісень знайомлять дитину з побутом, з роботою, яку виконують батьки, або в недалекому майбутньому буде виконувати сама дитина:

«Спи, Марійко, удень, удень,
Спи, Марійко, внічку;
Висипляй си таку дольку,

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 84.

² Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 71.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 26.

⁴ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 98.

Як у траві чічку.
А Марійка, як виросте,
Піде з коровками,
Назбирає ягідочок
Обома руками».⁴

В цілому ряді колискових пісень, що орієнтовані на виховання працелюбності містяться звертання як до дитини безпосередньо, так і до алегоричних персонажів, найчастіше до котика, який виконує ту роботу, що в майбутньому під силу дитині буде:

«Ой ти, коте-котарю,
Та замітай кошару,
Та назбирай трісочок,
Та забавляй діточок».²

В текстах пісень ми зустрічаємо не тільки опис тієї чи іншої справи, а й знаходимо відповідь на запитання: для чого те все робиться:

«— Ой ти, коте чорний,
Накуй мені жорна,
— Нащо тобі жорна?
— Крупчики дерти.
— Нащо тобі крупчики?
Кашку варити.
— Нащо тобі кашка?
— Дитину кормити».³

Слід зазначити, що колискові пісні цієї групи передбачають дітей-слухачів третього, а то й четвертого року життя, у яких вже виробилась здатність зіставляти явища навколишньої дійсності, наділяти предмети, рослини, тварин властивими їм ознаками, якостями, діями, а також первісними знаннями щодо ведення домашнього господарства, побуту. Ці колискові найчастіше мають форму діалогу, як у вищезгаданій пісні «Ой ти, коте чорний», або монологу, як у пісні «Баю, баю, баю!»:

«Баю, баю, баю!
Дровець нарубаю
І в печі натоплю:
Буде тепло в хаті,
Буде дитя спати».⁴

У цій колисковій сказано, що треба робити, щоб було тепло в хаті, виробляються перші навички, закладаються знання на майбутнє.

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 33.

² Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 77.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 81.

⁴ Там же. — С. 23.

Крім того, в піснях описується необхідність у господарстві телички:

«Займи нашу телуся
Та й пожени на пашу,
Дасть молочка на кашу...»¹

А качечка у дворі теж потрібна, оповіщає дитині пісня:
«...качечку ловили.
А качечку на юшечку,
А пір'ячко в подушечку».²

І без котика в хаті не можна обійтися:
«Котик буде мишку йняти...»³
«Піймав котик мишку...»⁴

Потрібні в господарстві і вівці:
«Ой ну-ну-ну, котару,
Загонь вівці в кошару.
Нехай вони не блудять
І вовнички не гублять.
А то вовни трошки,
Не буде Ванькові на панчошки».⁵

В господарстві потрібні і кобила, і лоша:
«Ми кобилу продамо,
Лоша будем годувать,
По ярмарку проїзжать,
І бублики купувать,
І дитину годувать».⁶

Отакими простими піснями народ плекав змалечку дбайливого хазяїна, який би не тільки турбувався про добробут в хаті, не тільки доглядав худобу, а й знав її призначення.

В коліскових вказується, що міцний сон — запорука здоров'ю:

«Люлю, люлю, спи, синулю;
Спи, маленький, міцно,
Лягай вчасно,
Будеш жити щасно».⁷
«Щоб дитячко спало,
Здоровим зростало».⁸
«Щоб спало вдень і вночі.

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 52.

² Там же. — С. 75.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 52.

⁴ Там же. — С. 36.

⁵ Там же. — С. 74.

⁶ Там же. — С. 91.

⁷ Там же. — С. 24.

⁸ Там же. — С. 24.

Щоб головка не боліла,
А щоб тіло не хиріло».¹

Яка мати не хоче бачити своє дитя здоровим. Щоб воно скоріше заснуло, в колискових вдаються не тільки до замовлянь і песочів, а й до лякання дитини. Лякають дитину биттям:

«Ой ну, люлі, дитя, спать!

А я буду колихать.

Колихаю, та не спить,

Дайте дубця, буду бить.

З високої дубини,

З червоної калини

Для маленької дитини».²

«А-а, люлі, спить,

Треба Гришу дубцем бить,

Не дубчиком — берізкою,

Щоб він плакав слізкою».³

«Ой, люлі, дитя, спати!

Ой хоч хоче, то не спить,

Треба його дубцем бить.

Як не дубцем, то різкою,

Зеленою берізкою.

Як не берізкою, то дубиною,

Щоб була дитина людиною».⁴

Для цих колискових характерне емоційне нагнітання, що є оправданим прийомом застереження дитини від непослуху.

Лякають дітей морозом на дворі:

«Будем бить, вибивать,

На мороз викидать...»⁵

Лякають тим, що покинуть дитину саму:

«Ой спи, дитя, колишу тя.

Як не знаснеш, покину тя.

Люляй, люляй, очка стуляй,

Стуляй обі, засни собі».⁶

Лякають чужими людьми, кропивою:

«Ой спи, сину, бо діди йдуть,

Вони тебе в торбу візьмуть.

Візьмуть тебе в торбину

Та й занесуть у кропиву.

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 26.

² Там же. — С. 50.

³ Там же. — С. 50.

⁴ Там же. — С. 50.

⁵ Там же. — С. 51.

⁶ Там же. — С. 27.

Ти в кропиві попаришся
І з дідами посваришся.
Ой спи, сину, люлі, люлі!»¹

Лякають дитину не тільки тому, що вона не хоче спати, лякають і небезпечними іграми, пустощами. Співають, що трапилось з котиком, як він пустував, не слухався, і що з того вийшло. Найбільше лякають колодкою:

«Малесенький котику,
Не роби нам шкодку.
Не роби нам шкодку,
Не лізь на колодку.
Колодка кругленька
Дитина маленька».²
«Ой ти, коту, коту,
Не лізь на колоду,
Бо впадеш у воду».³
«Коту, котку,
Не лізь на колодку,
Бо заб'єш головку,
Та буде боліти,
Нічим завертіти».⁴

У цих піснях застерігають дитину від пустування на колодці, бо це може привести до поранення. Аналогічного плану є пісня про безпеку пустування біля криниці:

«А-а, кицю!
Пішла по водицю
Та й упала у криницю.
Пішов котик витягати,
Не знав, за що кицю брати.
Узяв кицю за хвостицю
Та й ударив об стовпицю.
— Ото тобі, кицю,
Не лізь у криницю».⁵
«Пішов котик по водицю
Да й упав у криницю.
А-а-а!
Пішла кішка рятувати,
Ще й дубчиком катувати,
А-а-а!

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 51.

² Там же. — С. 88.

³ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 119.

⁴ Там же. — С. 122.

⁵ Там же. — С. 108.

Ой ти ж, кицю, кицю,
Не йди по водицю.
А-а-а.
Бо впадеш у криницю —
Криниця глибока,
Виб'єш, кицю, ока.
А-а-а!»¹

Та пісні не тільки лякають, але й розказують, роз'яснюють, що:

«Криниця глибока,
Виб'єш, кицю, ока».²
«Не лізь на колоду,
Бо впадеш у воду».³
«Не лізь на колодку,
Бо заб'єш головку,
Та буде боліти...»⁴

Крім того, пісня передбачає, якщо вже трапилось таке лихо в результаті пустощів, то треба один одному допомагати, рятувати один одного:

«Ой ну, люлі, котку!
Пішла киця по водицю
Та й упала у криницю.
Пішов котик рятувати,
Витяг кицю за вухо
Да посадив де сухо».⁵

Коліскові пісні несуть в собі багато інформації, важливої для дитини. Вони виражають ставлення до дитини з боку дорослих, описують навколишнє оточення, норми поведінки, дають розуміння таких понять, як «добре» — «погане», «можна» — «не можна». З уст матері в свідомість дитяти вселяється думка, що воно, коли виросте і навчиться працювати, зможе прогодувати своїх батьків у старості:

«Будеш сто літ жити,
В золоті ходити,
Матір шанувати,
Вік догодувати».⁶

А найвища винагорода за працю — то пошана від людей:

«...вчися робити —
Черевички шити

¹ Фольклорна веселка. — К.: Музична Україна, 1990. — С. 117.

² Там же. — С. 109.

³ Там же. — С. 119.

⁴ Там же. — С. 122.

⁵ Там же. — С. 87.

⁶ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 26.

Та не дорогії —
По три золотії.
Будуть люди купувати,
Будуть тебе шанувати».¹

«Колискові пісні викликають захоплення своєю простотою, безпосередністю, ніжністю. У них віддзеркалюється щирість у ставленні до дитини, любов, пестощі, якими оточено її в родинному колі. Це пісенні твори, які дитина чує, тільки-но прийшовши на світ, вони є часто тим зерном, що пізніше сходить буйним колоссям поетичності в уже дорослої людини».²

Колискові пісні відзначаються поетичністю, задушевністю й ліризмом. У них майстерно поєднано образи природи, навколишнього світу з мріями і почуттями людей. Метафоричні образи Сну, Дрімоти, постійне звертання до сил природи, домашніх тварин і птахів, вживання пестливих слів і виразів, повторень і звуконаслідувань надають цим пісням особливої принадності. В колискових оспівано і рослинний світ, про який говориться з ніжністю, вживаючи пестливі, зменшені форми слів: «лісок», «горішок», «вишневий садочок», «квіточки», «яблучко», «яблунька», «зіллячко», «ягідки», «калинонька», «дубочок», «липка», «житечко», «пшениченька».

Все це сприяє вихованню в дитини любові до природи, рідного краю, своїх батьків, вчить шанувати людей, прагнути до праці, бути розсудливою і слухняною.

Колискові мають форму монологу, майже завжди це звертання до дитини чи колиски, яке часом переривається уявним діалогом з дитиною:

«Ой спи, дитя, колишу тя».³
«Келишися, колисочко,
Та й нова, новеька».⁴

Це звертання переривається уявним діалогом з дитиною:

«Ой люлі, люлі, коточок,
Поїв бабин медочок,
Ще й тарілочку злизав,
На Василька сказав.
— Дуриш, котку, то не я,
То бабуся твоя».⁵

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро. 1986. — С. 70.

² Довженок Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 36.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро. 1986. — С. 30.

⁴ Там же. — С. 36.

⁵ Там же. — С. 82.

Це надає творіві більшої рельєфності, порушує монотонність.

Створенню художнього образу в колискових служать прості художньо-зображальні засоби мови, в основному епітети: «хатинка тепленькая», «дитинка маленькая», «червона кожушина», «карі очі», «шовкові пелюшки»; порівняння: «як квіт червоніло», «як квіточка у садочку, так дитина в повиточку», «як вишенька на вишенці, так дитина в колисонці».

Поетичний синтаксис колискових рясніє численними повторами, які акцентують увагу дитини на тих чи інших думках, сприяють їх запам'ятовуванню, виступають своєрідною ретардацією, створюють розмірений, уповільнений темпоритм:

«Щоб дитятко спало,

Горенька не знало.

А-а, а-а, а!

Щоб дитятко спало,

Щасливим зростало.

А-а, а-а, а!

Щоб дитятко спало,

Здоровим зростало.

А-а, а-а, а!»¹

Багато в тексті колискових звертань до дитини: «спи, дитя, колишу-тя», «Ой спи, дитя, без сповиття»; до котика: «ой ну, люлі, коте-котинку», «ой ти, коте муругий» тощо.

Мають місце риторичні запитання:

«Ой діти, мої діти,

Де вас маю діти?»²

«Чим дитину годувать:

Чи булками, чи медами,

Чи різками, чи дубцями?»³

Вживаються в тексті звуконаслідувальні слова: «колисочка хить-хить», «воріточка скрип-скрип», «зозуля кувала», «книця буде воркотати», «не цокоти чобітками».

Щоб наблизити тексти колискових до дитячого сприйняття в текстах колискових використовується багато специфічно дитячих слів: «минька» — корова, «папа» — хліб, «гама дасть» — їсти дадуть, «коко» — яечко, «гулі» — голуби.

Присутність персоніфікованих образів Сну й Дрімоти іде з давніх часів, коли наші предки уявляли сон не як властивий дитині фізичний стан, а нав'язний стан:

«Ой ходив сон по улиці

В тоненькій білій кошулиці

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 24.

² Там же. — С. 39.

³ Там же. — С. 40.

Та здивав дрімоту
Коло бідного плоту.
Питається сон дрімоти:
— Де будемо ночувати?»¹

«Присутність в коліскових цих образів свідчить про давність самого жанру. Генетично належачи до міфічних істот, Сон та Дрімота в колісанках перетворилися на привабливі поетичні образи, наділені людськими якостями».²

Для дітей, які починають розуміти прості, пов'язані з найближчим оточенням, поняття, чимало пісень є не просто приємним набором мелодійних звуків, а цікаві вже за своїм змістом, добрими чи лихими вчинками їхніх «героїв». Ці дії і вчинки мусять викликати у маленького слухача і співпереживання, і певне ставлення, і оцінку, до якої ненав'язливо, непомітно, через посмішку підводить дитину пісня.

У тексті вживаються синтаксичні конструкції заклично-наказового плану, що вимагають реакції послуху, мають ефект застереження та заборони:

«— Не вчись, котку, красти,
Та вчися робити».³
«Не вчись так робити,
А вчись колихати».⁴
«Не ходи у сіни,
Не валяй кружечків,
Не з'їдай вершечків».⁵
«Не ходи, кіт, по мосту...»⁶
«Не лізь, кіт, на колоду».⁷

Прості й водночас мудрі народні твори не вдаються до прямої дидактики, а через яскраві, колоритні образи, використовуючи найхарактерніший для дитячого фольклору прийом — олюднення якостей та дій персонажів пісень, — малюють захоплюючу, цікаву і повчальну картину. Вкрав котик платочок — побили йому лапку:

«Ой ну, люлі, коточок
Украв у Васі платочок...
Посадив kota на лавці,
Став котка бити по лапці:

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 21.

² Там же. — С. 6.

³ Там же. — С. 83.

⁴ Там же. — С. 79.

⁵ Там же. — С. 78.

⁶ Там же. — С. 78.

⁷ Там же. — С. 78.

— Оце тобі, коточок,
За те, що вкрав у мене платочок».¹
Виїв котик медок — йому вуха нарвали:
«Не їж, котку, медку,
Бо я вуха нарву,
А ти будеш нявчати...»²

Киця ко коморах шкоду робила — треба її бити, вчити робити:

«...кицюня моя
По коморах ходить,
Людям шкоду робить, —
А тра кицю бити,
Щоб вчилась робити...»³

Сюжетна інакомовна-казкова замальовка трансформує педагогічні сентенції через принцип зіставлення дитини й конкретних казкових образів. Такий прийом був застосований В. Маяковським у вірші для дітей «Что такое хорошо и что такое плохо». Так дитина одержує найпростіші уявлення про «добре»: «прийди Галю колихати» — «дам кусок пиріжка і стаканчик молока»⁴, «погано»: «коточок украв у Васі платочок,» то стали «котка бити по лапках».⁵

Абстрактна небезпека втілена в конкретних образах з урахуванням вікових особливостей дитини, специфіки її конкретно-поясненого мислення. За допомогою образів чужих людей («дідів з торбами») застерігали дитину від неслухняності, а також виробляли упереджене ставлення до незнайомців, які можуть заподіяти зло, що часто реалізувалося у понятті «занести дитя в торбі», «кинути в жалючу кропиву»:

«Ой спи, сину, бо діди йдуть,
Вони тебе в торбу візьмуть,
Візьмуть тебе у торбину
Та й занесуть у кропиву.
Ти в кропиві попарися
І з дідами посваришся».⁶

Коліскові пісні застерігають дитину від необачних вчинків. Так зокрема в пісні говориться про те, що на ворота лазити не можна, бо котик поліз на ворота і забився:

«А впав кіт із воріт,

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро. 1986. — С. 85.

² Там же. — С. 82.

³ Там же. — С. 79.

⁴ Там же. — С. 89.

⁵ Там же. — С. 85.

⁶ Там же. — С. 91.

Забив плечі і живіт.
Ото тобі, котку,
Не лизь на колодку,
Бо заб'єш головку,
Та буде боліти».¹

В інакомовній формі пісня доносить необхідну для дитини інформацію, позбавлену нарочитого повчання. Крім того, пісня передбачає постійне зіставлення дитини з казковими чи алегоричними образами: котик «забив плечі і живіт». В аналогічному плані побудовані і інші колискові: «Ой ти, коте, котку»,² «Пішла кияця по водицю»,³ «Ой ну, люлі, котку!»⁴.

Як бачимо, в основу покладені прості невеличкі сюжети, які доступні дитячому сприйманню, а слова з дитячої мови: «гулі», «коко», «миня»; звуконаслідування та звуконаслідувальні слова, повтори, звертання — все це робить мову колискових пісень живою, соковитою, колоритною.

В колискових простежується постійна присутність суб'єкта звертання, постійний зв'язок між тим, хто доглядає, і тим, кого доглядають.

Простежується вікова диференціація творів: від простих, призначених для зовсім маленьких, в яких береться до уваги не зміст, а мелодійність звукосполучень, з поступовим ускладненням до більш складних, які виконують інформативно-виховну функцію і призначені для старших дітей, які здатні сприймати певні дидактичні сентенції, зрозуміти зміст сказаного. Ми помітили, що згідно віковим особливостям змінюється оповідна манера, ускладнюються смислові аспекти, присутній момент зіставлення явищ співвіднесення фактів дидактично-виховного характеру, оспіваних у піснях.

Серед пісенного масиву, що став предметом нашого вивчення, простежується багатоваріантність текстів. Більшість цих творів не розрахована на велику аудиторію, навіть на стороннього слухача. В них мати звертається лише до своєї дитини, виражає у пісні свою ніжність, турботу, переживання. Це підсилює ліризм і емоційний вплив пісні, створює широкий простір для імпровізації, основою яких є коло традиційно ustalених сюжетів, мотивів, тем та мовно-стилістичних засобів.

Результати дослідження показали, що в колискових найчастіше використовуються такі словесно-образні форми:

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 87.

² Там же. — С. 88.

³ Там же. — С. 86.

⁴ Там же. — С. 86.

- 1) Спонування, заклик до якоїсь дії:
«Засни, мала дитина!» (С. 52).¹
«Ти, дитино, спи тихо!» (С. 52).
- 2) Застереження від необачних вчинків:
«Не йди на колодку, бо заб'єш головку». (С. 125).
«Не лїзь на колоду, бо впадеш у воду!» (С. 119).
- 3) Заборони:
«Не лягай, мале, на край...» (С. 51).
«Не ходи по хаті...» (С. 48);
- 4) Погрози:
«Як не заснеш, покину тя». (С. 27),
«Треба його дубцем бить...» (С. 50);

5) Інакомовно-казкова форма, в якій інакомовно через персоніфіковані образи подаються наслідки поганих вчинків, неслухняність: «Вкрав кіт квітку... Стала Галя kota бити: «не вчись, котку, красти, а вчися робити...» (С. 83), «Пішла кішка по воду, втопилася у броду; кіт... витяг її за хвостець, та ударив об стовпець» (С. 85).

Коліскові втілили у собі одвічний педагогічний досвід свого народу, його основні морально-етичні засади в цікавих і доступних дітям поетичних творах, які гідні бути переданими як безцінне багатство наступним поколінням, щоб зберегти національний генофонд українського народу, яким є діти.

Вивчений матеріал дає підстави твердити, що сім'я виховує дітей усім побутом свого життя. До того ж, родинне виховання відбувається у своєрідній психологічній атмосфері, створеній стосунками між подружжям, батьками й дітьми. Сім'я є першим і неперевіреним за силою впливу осередком, який соціалізує особистість, розширює її кругозір, наділяє життєвим досвідом.

У сім'ї із здоровою моральною атмосферою діти нормально розвиваються, з повагою і любов'ю ставляться до батьків. Відносини любові і дружби встановлюються також між братами й сестрами. Правильно поставлена діяльність сім'ї — виховна, господарсько-економічна організація побуту, споживання і дозвілля — створює великі можливості для задоволення духовних і інтелектуальних запитів дітей.

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. (Далі наводиться ілюстративний матеріал за цим виданням, у дужках вказуються сторінки).

НАРОДОЗНАВЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗАБАВЛЯНОК ТА ДИТЯЧИХ ПІСЕНЬ

Твори, почуті в ранньому віці, дають дитині перші уявлення про навколишній світ. З роками ці уявлення ширшають. Спілкування дорослих з малятами за допомогою художнього слова не обмежується колисковими піснями. Дитині потрібні не лише ніжні, лагідні звуки колисанки під ритмічне погойдування колиски, активність, яка б розвивала рухи, мислення, викликала жвавість, бадьорість, радісний настрій. Одним з видів такого спілкування стали забавлянки (утішки) — коротенькі пісеньки або віршики, поєднані із своєрідними вправами і покликані зміцнити дитину фізично, підтримувати радісний, бадьорий настрій. Забавлянки пристосовані до різного віку маляти. Є такі, що призначаються немовляті, яке ще лежить, інші, — коли воно вже тримає голівку, сидить, ще інші вимагають бодай мінімального розуміння змісту. Забавлянками (пестушками) супроводять перші рухи дитини, до яких її привчають дорослі.

Крім словесно-рухового навантаження, утішки можуть нести в собі певні життєво-побутові та педагогічні настанови, які є своєрідним «уроком» для дитини. «Бездоганне художнє чуття народу, вбравши повчальність багатьох творів у шати незвичайного, фантастичного, уникло «оголених думок» і «моральних сентенцій».¹

«Ці твори (забавлянки) зверталися до предметів, доступних дитячому погляду, заповнювалися діями, знайомили з основними господарчими заняттями членів сім'ї. Світ дитячих забавлянок — традиційне село, хата, подвір'я, родина».²

Забавлянки є засобом пізнання дитиною світу. Разом з колисковими вони дають перші уявлення дитині про навколишнє життя. Купання в народі розглядається як важлива маніпуляція для здоров'я дитини. Така ж важлива, як їжа і сон. При чому всі ці дії, які спрямовані на дитину, відбувалися не мовчки, а

¹ Довженко Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 64.

² Галіна Довженко. Вступ. // Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 9.

мали певне слівесне оформлення. В цих простих словесних формулах містилось глибоке почуття любові до дитини, що мало реалізуватися в діях-детиках, інтонаційних переливах та самому змісті цих своєрідних заклинань матері чи бабусі над купіллям. Так, наприклад, це наочно можна простежити в пісні-забавлянці «Купалися ластів'ята»:

«Купалися ластів'ята
Та в чару-водиці,
Щоб були ми білотілі
Та ще й білолиці.
Купалися ластів'ята
Та в чару-водиці,
Щоб були ми чорнобриві
Та ще й білолиці.
У любисточку купали,
Живу воду наливали,
Щоб здоров'я тіло мало,
Лиха-горенька не знало».¹

Ніжні дотики рук матері, тепла вода з цілющим зіллям, промовляння пестливих слів створюють для дитини атмосферу фізичного й душевного комфорту, що робить купання приємною процедурою. В цих словесних формулах-заклинаннях передається народний ідеал краси: «білотілий», «білолиций», «чорнобровий»; народні знання щодо використання в купілі зілля такого як любисток; передається своєрідна формула людського щастя: «Щоб здоров'я тіло мало, лиха-горенька не знало». Слід зазначити, що ця інформація подається в доступній для дитини інакомовній, образно-казковій формі: «купалися ластів'ята та в чару-водиці», «у любистку купалися, живу воду наливали».

Не останнє місце у забавлянках займає естетичне виховання дитини. У тексти забавлянок часто вводяться певні поетичні формули, що збуджують любов до красивого:

«Ой чук-чуки, чуки-чок,
Пішли дітки в садочок,
Там нарвали квіточок,
Там нарвали квіточок,
Сплели доні віночок».²

В цій забавлянці згадується і така етнографічна деталь, як віночок. На Україні з давніх-давен дівчатка прикрашали голови віночками квітів. Плетіння віночків було своєрідним ритуалом, а також елементом естетичного виховання.

¹ Галина Довженок. Вступ. // Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 98.

² Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 122.

У забавлянках, що приказуються при годуванні дитини, підкиданні її вгору, теж вживаються з метою поетизації казково-образні словесні формули типу: «золоті підкови», «поводи шовкові» та інші. Наприклад, у пісні-забавлянці «Гойда-да, гойда-да»:

«Гойда-да, гойда-да,
Добра в коника хода,
Поводи шовкові,
Золоті підкови».¹

Так поступово дитяча уява збагачується образами реального й казкового світу, знайомиться з оточуючими предметами, середовищем, живими істотами.

Пісні-забавлянки наскрізно проймає почуття материнської ніжності, що обумовлює широке використання у поетичних текстах цих пестливих слів, звернених до власної дитини, або сказаних про дитину, яка виступає персонажем пісні. Наприклад:

«Ой дівчина манісінька,
Яка ж бо ти гарнісінька:
За косою барвіночок
Ще й рученька білісінька».²

Знову ж такі бачимо в цій пісні ідеал краси дівчини: «гарнісінька, «манісінька», «за косою барвіночок», «рученька білісінька». Перед нами постає узагальнений поетичний портрет дівчинки-дитини.

В забавлянці «Ходила квочка» звучить думка, що красиве не можна псувати, красиве існує для того, щоб дивитися на нього, милуватися ним:

«Ходила квочка
Біля кілочка,
Водила дітки
Біля червоної квітки.
Не рвіть, дітки,
Червоної квітки,
Бо як порвете,
Самі помрете».³

Забавляючи дитину, батьки виховують повагу до матері такою потішкою:

«Гопа, гопа, гопа-чуки,
Наварила мама шуки,
Та не знала, де подіти,
Та кинула межи діти.
— А ви, діти, не сваріться

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 100.

² Там же. — С. 124.

³ Там же. — С. 101.

Та рибкою поділіться.
А ви, діти, пам'ятайте,
Свою матір спомінайте».¹

Тут же йдеться мова й про те, що не можна сваритися, треба ділитися між собою.

Забавлянки містять багато інформації про побут. У пісні-забавлянці «Варила мишечка кашку, варила» говориться про посуд, яким користуються:

«Та ішла через лавочку —
Згубила мисочку.
Ішла через поточок —
Згубила горшочок».²

Крім того ця забавлянка закликає бережно ставитися до речей, у ній засуджується мишка-недбаха, яка «згубила мисочку» і «горшочок». Співзвучна з нею забавлянка «Киця-мура», в якій говориться про необхідність обережно поводитися з посудом, бо він може розбитися, а той, хто не береже свого майна, буде обов'язково покараний:

«— Що робила?
— Миски мила:
Дві помила, дві розбила,
Баба голову набила».³

Ці пісні розраховані на дитяче сприйняття, коли переважає предметно-конкретне мислення, тому в текстах використовуються казкові наочні образи Мишки, Киці, які пустують, поводяться легковажно. Діти зіставляють подумки себе з цими образами і намагаються не бути схожими на них.

Є забавлянки, в яких перелічуються обов'язки, які згодом можуть виконувати діти. Ці забавлянки мають неабияке значення, оскільки дають можливість дитині самовизначитися у сімейно-побутових обов'язках, знайти застосування своїх маленьких сил у великому домашньому господарстві і цим активно включитися в життя:

«Гоп-чук, чук-чук-чук,
Кращий хлопчик, як дівчук:
І волики напасе,
І водички принесе».⁴

У цій забавлянці є елемент програмування можливостей і майбутніх обов'язків хлопчика: допомагати по господарству, пасти худобу, носити воду.

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро. 1986. — С. 119.

² Там же. — С. 116.

³ Там же. — С. 107.

⁴ Там же. — С. 121.

У забавлянці «Скажу вам, діти, казку» про обов'язки дітей говориться не прямо, а у казковій формі. Головним персонажем тут виступає Зайчик, а дитина, як відомо, зіставляє себе з улюбленими казковими персонажами. Крім того, в повсякденному житті мати часто називає дитину пестливим словом «зайчик». Тому цей образ часто персоніфікується:

«Скажу вам, діти, казку:
Приніс зайчик дров в'язку,
Поколов їх дрібненько,
Зварив кашу хутенько,
Кашка була солоденька,
Моя казка коротенька».¹

Ця забавлянка є однією з складових частин азбуки господарювання. Вона закладає перші знання про приготування каші. Вона і забавляє, і привертає увагу до побутових деталей, процесу приготування страви.

Працьовитість — життєва потреба людей — у забавлянках становить невід'ємну рису численних живих істот, що заповнили твори. Утішки по-різному відкривають перед дитиною світ праці. У картинах, де діють привабливі для дитини птахи і тварини, уславлення праці розраховане на можливості дитячого розуміння. Народні забавлянки дуже тонко і вміло засобами словесно-рухової гри вводять маля в коло його майбутніх хатніх обов'язків:

«Потягусі, потягусі,
На Галю ростусі.
Щоб Галочка росла,
Росла-виростала,
Щоб Галочка своїй мамці
Скоріш в поміч стала,
У помочі стала,
Діток колихала
Й хату доглядала».²

У забавлянці «Потягусі, потягусі» розказується, яку поміч батьки чекають від дитини, що вона найближчим часом має робити. Цей твір розповідає про обов'язки дівчинки. Основне її призначення — бути помічницею-прибиральницею, господарочкою, нянечкою.

У забавлянці «Ой чук, чуки!» підкреслюється, що треба працювати, щоб усе мати:

«Ой чук, чуки!
Сорочечка куца.
Треба робити,

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 129.

² Там же. — С. 100.

Щоб доточити,
Треба працювати,
Щоб усе мати,
Гоп, чук, чуки!»¹

У відомій забавлянці «Сорока» зображено не просто процес, а своєрідну картину, де діють персонажі з привабливого для дитини світу. Основний зміст пісні-забавлянки розрахований на можливість дитячого розуміння уславлення праці, на тлі якої ледарство і неробство повинно викликати відповідно поки що не усвідомлену оцінку маленького слухача. Поряд з тим він знайомиться з цілою низкою видів праці, які треба виконати для такої начебто простої справи, як приготування обіду — принести води, нарубати дров, запалити в пічі, замісити тісто, спекти хліб, обдerti крупи, зварити кашу і т. ін.:

«Сорока-ворона
На припічку сиділа,
Діткам кашку варила.
— Оцьому дам, оцьому дам,
А цьому не дам,
Бо цей Бецман
Круп не драв,
Діжі не місив,
Води не носив,
Хати не топив,
Каші не варив,
Діла не робив.
А хто не робить,
Той не їсть».²

З одної невеличкої забавлянки дитина чимало довідувалася про хатню роботу, що чекала на неї в майбутньому, і тут же йдеться мова про неробство, яке засуджується і карається.

Перші уявлення про трудові процеси дають забавлянки «Печу, печу хлібчик» і «Куй, куй чобіток»:

«Печу, печу хлібчик
Дітям на обідчик».³

або

«Куй, куй чобіток,
Подай, баба, молоток,
Не подаси молотка —
Не підкую чобітка.
Молоток золотенький,

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 121.

² Там же. — С. 115.

³ Там же. — С. 108.

Чобіток дорогенький».¹

У них сказано, що хліб треба спекти, що хліб треба на обід, а щоб підкувати чобіток, то треба молоток. А щоб дитині було цікаво, мова йдеться не просто про молоток, а молоток «золотенький», не просто чобіток, а чобіток «дорогенький». Це можна назвати своєрідним елементом естетизації та поетизації звичайних побутових речей, що покликано збуджувати дитячу уяву.

Про пошиття одежі розповідає така забавлянка:

«Чук, чук, чукалочки!
Пошив батько жупаночки.
І пошив, і надів,
І на доцю поглядів».²

Слід зазначити, що в ряді пісень-забавлянок міститься певна народознавча інформація. Так зокрема згадуються різні види народного вбрання: «сорочечка», «віночок», «жупанчик», «кожушок», «чобіток», «намисто». Крім того говориться про вміння виготовляти одяг самим: «Кую, кую, чобіток», «Пошив батько жупанчик», «нарвали квіточок, сплели доні віночок» та інше.

Забавлянки вчать дитину шукати застосування своїх сил у домашньому господарстві, несуть у своїх текстах первинну інформацію про різні процеси праці. Так, щоб зварити кашку, треба і «дров нарубати», і «води наносити», і «крупни надерти», а щоб хліб спекти, треба «діжу місити», «воду носити», «в печі топити».

Поряд з пізнавальною дидактичною інформацією в піснях-забавлянках провідне місце займає морально-етичне виховання. На першому місці народ ставить працьовитість, яка є провідною у визначенні позитивного образу, в окресленні ідеалу. Дитина виховується як на позитивних, так і негативних моментах життя. Так у ряді забавлянок засуджується крадіжка. Наприклад, у забавлянці «Зайчику, зайчику» є такі слова:

«Зайчику, зайчику,
Де ти бував?
— У млині, у млині.
— Що ти видав?
— Міх муки, міх муки.
— Чом ти не вкрав?
— Там були кравчики,
Побили пальчики».³

За крадіжку зайчику була кара:

«Ледве я втік —
Через бабин тік

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 117.

² Там же. — С. 121.

³ Там же. — С. 108.

Та через колоду,
Головою у воду;
Та через поліно,
І зодрав коліно...»¹

У цій забавлянці ніби навмисно вживається своєрідний прийом панизування пригод, які трапилися з зайчиком. Комічна ситуація створюється накопиченням смішних ситуацій, у які потрапляє зайчик: «через колоду, головою у воду», «через поліно, і зодрав коліно», але все ж домінуючою є думка про те, що зайчик за свій проступок був покараний і йому «побили пальчики», «ледве втік». Слід звернути увагу, що не лапки зайчику побили, а «пальчики», які є і у дитини. Ця забавлянка застерігає дитину від необачного поступка, від крадіжки, бо це засуджується народною мораллю.

У деяких забавлянках звучить думка, що треба виробляти у дитини такі вольові якості, як твердість характеру, вміння керувати своїм настроєм, здатність переборювати труднощі. Ряд забавлянок прямо звертається до дітей із закликом, щоб вони не плакали:

«Тпру-тпру, лялі
Малесенькій Галі.
Цить, не плач,
Купимо калач,
Медом помажем
І тобі покажем.
Будеш мовчати,
Будем годувать».²

Іноколи це звертання має іронічний характер, що спонукає дитину до іронізування над скиглієм і самокритичного ставлення до власної поведінки.

Забавлянки типу «Ладки, ладки» та «Тосі, тосі», що супроводжуються плесканням долоньок, сприяють розвитку координації рухів дитини, активізують процес опанування нею мови.

«Остаточне усвідомлення частин свого тіла відбувається при оволодінні дитиною мови в процесі зв'язування їх назв. Цій меті служили забавлянки, що сприяли згаданим процесам і в грі давали дитині перші необхідні відомості:

«Летіла пчола коло чола — бумц!
Летіла оса коло носа — бумц!
Летіла мушка коло вушка — бумц!
Летів жук, в оцьо — бух!»³

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 109.

² Там же. — С. 125.

³ Довженок Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 65.

«У народній практичній педагогіці забавлянки були не лише засобом, але й своєрідною мірою визначення розвитку дитини. З шести неділь до году уже починають цікавитися її розумом, удачею і таке інше. І свої, і чужі, і більш сусідські люди вже спитають таку дитину «ладі», «сороку», «туті-туті».¹

У забавлянках дохідливо, просто і зрозуміло дається влучна мовна характеристика найближчих і добре відомих для дитини предметів і явищ. Навчально-виховна мета забавлянок — розвинути мовну активність дитини, тренувати пам'ять, логіку, мислення. Цікава забавлянка «Ішов Анциборик...» спонукає дитину до розуміння змісту твору, виявляє здатність відповідати на поставлене питання:

«Ішов Анциборик через попів дворик,
Ніс сокирку, й топорик,
І мальовану торбу з пиріжками.
— Ів би ти пиріжки?»²

Від дитини чекають відповіді: «Ів би». Тоді беруть за вухо й приказують: «Не ласуй, не ласуй!» Або інший варіант відповіді: «Ні!» «Чом такого добра не хотіть?». В цьому випадку дитина не пасивно слухає, що їй розказують дорослі, а сама бере участь в проказуванні забавлянки. Вона повинна розуміти зміст, розуміти поставлене запитання, вміти відповісти на нього в двох варіантах. Ця забавлянка примушує дитину задуматися над змістом, шукати правильну відповідь. Такі розумові вправи необхідні для подальшого інтелектуального розвитку дитини.

Значне місце в художній тканині багатьох забавлянок займає звукове оформлення. Тексти насичені алітераціями:

«Гойда-да, гойда-да,
Добра в коника хода,
Поводи шовкові,
Золоті підкови».³

Мають місце асонанси:

«Гопа, гопа, гопа-па,
Нема грошей у попа,
А в попаді трошки є
Та й попові не дає».⁴

Багато звуконаслідувальних слів:

«Летів горобейчик:

¹ Довженок Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 72.

² Там же. — С. 66.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 100.

⁴ Там же. — С. 123.

— Джив, джив, джив!»¹
«Конопельки трісь, трісь!»²
«Та й упав у воду
Буль, буль, буль!»³
«Прилетіли журавлі...
Та й співають:
Трі-рі-рі!»⁴

Звукові повтори створюють особливу наспіваність забавлянок:
«Гойди, гойди, гойди-йди!
Та поїдем до Байди.
А Байда дасть хліба-солі,
А Байдиха бараболі.»⁵

Крім того в забавлянці згадуються страви: «хліб-сіть», «бараболя».

Для забавлянок характерна яскраво виражена ритмічність, слова вимовляються в унісон рухам (колихання, ступання, чуки-канню і тому подібне) своєрідними звуковими «порціями». Це обумовлює і особливий звуко-смысловий склад дитячих забавлянок. Часом немовлятам зміст, значення слів не завжди зрозумілі, і тоді сприймають вони лише мелодійний ритмічний звуковий образ твору, його інтонаційне забарвлення, що їх розважає і заспокоює.

Забавлянки поліфонічні. Є такі, що нагадують танок:

«Ой чук, чук, чук,
Наловив дід шук.
Баба наварила —
Діда накормила.»⁶

У цій забавлянці ще й інформація про лагідні взаємовідносини у сім'ї, а також і про спосіб приготування страви з щуки.

В забавлянці «Хиті-хиті» слова промовляються у такт колихання дитини, а уповільнення темпу у поетичному тексті досягається завдяки багатоскладовим словам:

«Хиті-хиті,
Коник в житі,
Та нікому вигнати —
Тільки Микиті...»⁷

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 124.

² Там же. — С. 109.

³ Там же. — С. 109.

⁴ Там же. — С. 130.

⁵ Там же. — С. 100.

⁶ Там же. — С. 121.

⁷ М. Г. Стельмахович. Народна педагогіка. — К.: Рад. школа, 1985. — С. 256.

Ця забавлянка ніби прогнозує майбутні обов'язки маленької дитини, вона поступово вводить її в навколишній світ, де є і коники, і жито.

Є й такі забавлянки, у яких ритмічна будова тексту передає гуркотіння воза:

«А-та-та, а-та-та,
Сіла баба на kota,
Поїхала в гості,
Розсипала кості...»¹

Забавлянка може передавати ритм злагодженої праці, напругу дій, що досягається завдяки чергуванню наголошених і ненаголошених складів:

«Товчу, товчу мак, мак,
За ступою рак, рак...»²

Звуконаслідування збагачують звукову поліфонію забавлянок і передають спів птахів:

«Дир-дир, диркач
Загубив плескач...»³

Дітям така мелодика та звукова організація забавлянок дуже подобається. Вона розвиває в них відчуття ритму, бадьорить, мобілізує до активної дії, розважає.

Якщо коліскові мають форму монологу, їх мета приспати дитину, мати дитині співає, а дитина пасивно слухає і під час співу засинає, то забавлянки — це форма спілкування з дитиною за допомогою художнього слова. Спів забавлянок найчастіше супроводжується своєрідними фізичними вправами, рухами, і узгоджується з особливостями дитячого мовлення та сприйняття. Забавлянки розважають і сприяють формуванню координації рухів, що здійснює дитина за допомогою дорослого. Сам текст забавлянок і їх призначення передбачають присутність дорослого, того, хто бавить дитину. Тому більшість забавлянок мають форму діалогу:

«— Лася-Парася,
Де була?
— У лісі.
— Що їла?
— Горісі.
— Чим кусала?
— Зубами.
— Куди клала?
— До мами.»⁴

¹ М. Г. Стельмахович. Народна педагогіка. — К.: Рад. школа, 1985. — С. 256.

² Там же. — С. 256.

³ Там же. — С. 256.

⁴ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 106.

Незначний обсяг більшості творів, розрахований на рівень розвитку слухачів забавлянок, зумовив і обмежене використання в них художніх засобів з багатого арсеналу народнопоетичної творчості. Цікавою для дитини є сама ситуація, дії персонажів, і це виявилось у насиченні забавлянок дієслівними формами:

«Ой чук, чуки!
Сорочечка куца,
Треба **робити**,
Щоб **доточити**,
Треба **працювати**,
Щоб усе **мати...**»¹

Якщо в коліскових мають місце риторичні запитання, то в забавлянках вони майже не вживаються. Забавлянки передбачають активне спілкування дитини з дорослими, тому деякі мають форму ланцюжка питань та відповідей, витриманих у межах одного логічного ряду:

«— Де ж той книш?
— Ухватила миш.
— А де ж тая миш?
— Побігла під піч.
— А де ж тая піч?
— Вода затопила.
— А де ж тая вода?
— Воли попили.
— А де ж тії воли?
— Довбні побили...»²

Ця забавлянка насичена різними побутовими реаліями, тут і мак, який товчуть для приготування страв, і книш, і піч, і довбня, і миш, і воли, і кури, і шашлі, і коршак, і море, і квіти, і дівчата, що їх порвали, і хлопці, що дівчат побрали і пішли на війну і т. ін. Ця забавлянка в гумористичній формі, розважаючи дитину, знайомить її з навколишнім світом, з усім багатством взаємозв'язків у ньому.

Дидактичні аспекти в забавлянках виражаються не в синтаксичних конструкціях заклично-наказового плану, а в зіставленні дитиною конкретних казкових образів, їх вчинків, наслідків їх дій з собою, своїми вчинками, з наслідками своїх дій. Як в коліснках, так і в забавлянках, має місце такий художній прийом, як олюднення, персоніфікація. Так Ворона у забавлянці «Сорока-ворона» варить кашку, годує дітей, карає неробу, називає його лайливим словом «бецман», не дає йому їсти, бо він «дрова не

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 121.

² Там же. — С. 126.

рубав, в хату не носив, печі не топив, воду не носив, каші не варив».¹

Своїм змістом забавлянки нагадують маленькі казочки у віршах з особливим виділенням різних причиново-наслідкових зв'язків між предметами і явищами, що сприяє розвитку у дітей уваги і логічного мислення, а також привчає бути слухняним, готовим виконувати доручення дорослих, прагнути виконувати по-сильну працю:

«...п'ятому не дала (їсти),

Бо не приніс сала».²

«Не подаси молотка —

Не підкую чобітка».³

В забавлянках часто вживаються добре зрозумілі дитині слова, не складні для вимови. Речення короткі, переважно прості, не ускладнені звертаннями, вставними словами. Мало в текстах забавлянок епітетів, порівнянь, власне «дитячих» слів (тосі, ладі, гам, киця, горісі, кіль-кіль, диби, гойдаша та ін.), а найбільше в забавлянках зменшувально-пестливих: садочок, квіточок, віночок, онучечка, ручечки, ніженьки, доріженька, таночок, каблучок, чобіточки, молочко, конопельки, манісінька, гарнісінька, білісінька, солоденька, коротенька, барвіночок та ін. Є у забавлянках звуконаслідування: кра, стук-тук, кікі-рі-кі, джив-джив, куві-і-і, бумц, бух, хруп, буль, трісь, бовть, апчхи, кац та ін. Вони поживляють мову забавлянок. Якщо коліскові не передбачають повторення їх текстів дітьми, яким вони співаються, а повторюються лише старшими, які несуть обов'язки няньок, то забавлянки передбачають дитячу активність, — дитина від пасивного слухання переходить до діалогу з батьками чи няньками і сама вже виступає співучасником і виконавцем тих ігрових ситуацій, що закладені в поетичних текстах забавлянок. В цьому проглядаються своєрідні етапи розумового, естетичного, морального, фізичного зростання дитини.

Серед великої кількості забавлянок є й такі, що передбачають активне залучення миміки і жестів. Однією з таких є забавлянка: «Іде, іде дід, дід», її призначення налякати дитину, щоб заспокоїлась:

«Іде, іде дід, дід,

Несе, несе міх, міх.

От такий дідище,

Отакий страшище:

От такий ногатий,

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 114.

² Там же. — С. 116.

³ Там же. — С. 117.

От такий рукатий;
От такий вусатий,
Такий бородатий;
От такий окатий,
От такий плечистий».¹

Часом у забавлянках подаються певні комічні ситуації з метою розважити, розсмішити дитину, створити веселий настрій:

«Через попову колоду,
Та в попову воду бовть!
Викис, вимок, виліз, висох,
Став на колоду
Та знов бовть у воду!»²

З цією ж метою в забавлянках часто використовуються нісенітниці:

Тосі, тосі,
Свині в просі,
Поросята в гречці,
А музика без'язика
Іде на овечці».³

Поряд з тим, що у забавлянках подаються повчальні ситуації — так робити, а так не робити, в них мають місце своєрідні приказки:

«А хто не робить,
Той не їсть».⁴

Як показали тексти забавлянок, в них криється значний народознавчий потенціал. Вони є носіями різноманітної народознавчої інформації з різних сфер народного життя. Найчастіше в них використовуються назви різних процесів праці, різних дій по господарству, які виконувалися на час складення забавлянки: «врубай дров, поганяй кобилку», «вивів лоша пасти», «діток колихати», «в поміч стати», «хату доглядати», «кросенце ткати», «полотно ткати», «діток глядіти», «сховала», «накрила», «масло колотити», «мити миски», «пасти кози», «пекти хліб», «сажати-виймати», «різати», «куштувати», «хліб місити», «помії носити», «в печі палити», «воду носити», «діжу місити», «кашу варити», «хліб ліпити», «в піч саджати», «ополоником мішати», «драти крупи», «шити жупан», «плести кошики», «плести віночок», «шити чобітки», «варити вечеряти», «дітей годувати», «спати укладати», «запрягати до ярма» та ін.

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 125.

² Зайчику, зайчику, де ти був? // Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 110.

³ Там же. — С. 113.

⁴ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 115.

Згадуються у забавлянках і різні предмети побуту, зокрема: хомут, поводи шовкові, золоті підкови, колиска, стіл, довбня, ступка, мисничок, помийничка, лавка, шафочка, качалки, пранички, миски, кочерга, мішок, ополонник, горнятко, кайстроник, ложка, молоток, бричка, скворідка, сокирка, топорик та ін.

З забавлянок ми можемо дізнатися про страви, які найчастіше були в раціоні українців: порося печене, хліб, хліб-сіль, бараболя, сало, горіхи, киш, масло, молоко, калачі, ягідки, бражка, капуста, кашка, оладки з медком та солодким молочком, кисіль, сметана, пиріжки, замішка, борщ, шматок м'яса, медяник, мед, варенички та ін.

Згадуються у забавлянках елементи одягу: постолі, халявка, капці, черевички, чобіток, сорочечка, жупан, чулочки, каблучок, сіра семряжка, червона шапочка, латочка, штани портяні та ін.

Трапляються також назви різних споруд та елементів хатньої споруди: хата, криниця, млин, комора, тік, халабудка та ін.; стріха, піч, припічок, дашок солом'яний та ін.

В забавлянках можна виділити такі імена та назви людей за різними ознаками (родинної спорідненості, за статтю, за професією, соціальною ознакою та ін.): Василько, Галя, Байда, Івашко, Параска, Лася-Парася, Оришка, Явдоха, Іванко, Хома, Тарас, Сажка, Палажка, Патуся, Монька, Настя та ін.; злодій, волошечка, дитина, мама, панич, бабуся, селяк, кравчики, старчики, піп, дід, молодиця, хлопці, дівчата, коваль, ковалиха, козак, хлоп, пан, тато, онучка, онук, чоловік Нетяшка, Будько, ткачі та ін.

Не обійшли увагою забавлянки тваринний і пташиний світ, що оточував українців. Так у забавлянках трапляються назви домашніх тварин (кобила, лоша, порося, свині, коник, вівці, котик, кішка, воли, кози, собаки, теля, пес, бички та ін.), домашніх птахів (квочка, кури, когутисько, гусочка та ін.), несвійські птахи (ластів'ята, горобейки, журавлі, деркач та ін.), звірі (вовк, ведмідь, зайчик та ін.), гризуни («мишка-скроботушечка»), комахи (бджола, оса, мушка, жук та ін.), риби (лин, щука, карась, пліточка, окунці), рак та ін.

Відображено у дитячих піснях-забавлянках і рослинний світ. Тут є і любисточок, і червоні квітки, і гриби, і опеньки, і конопельки і барвіночок, і граб, і липка, і лоза, і підпеньки, і горіх, і овес, і жито, і просо, і гречка та багато ін.

Є в піснях і назви, пов'язані з природним середовищем (ліс, поле, море, садочок, поточок, ставок та ін.), географічні назви (Кременчук).

Крім того, у піснях-забавлянках мають місце елементи лічби та міри (раз, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, семеро поросят, восьмеро овечат, дві помила, дві розбила, сім

мішків горішків, половина, буханець, кришинка, міх муки, куль муки та ін.)

Як бачимо, оточуючий світ надзвичайно яскраво відобразився у піснях-забавлянках. Аналізуючи народознавчу інформацію, що несуть у собі ці твори, ми можемо сказати, що більшість цих пісень виникла у сільському середовищі у минулому столітті, а то й раніше. Підтвердженням цьому є згадані в піснях-забавлянках систематизовані нами реалії, що стали фактом образної свідомості українців.

Подальший етап у розвитку дитини — це дитячі пісні та віршики, що діти виконують самостійно і засвоюють один від одного, або від дорослих. Цей жанр розрахований на дітей, що вже вміють зв'язно говорити і здатні запам'ятати певні поетичні фрази.

Твори, почуті у ранньому віці, давали дитині перші уявлення про навколишній світ. З роками ці уявлення ширшали, зв'язок дитини з середовищем ставав тіснішим, і вона у поетичній формі зверталася до живих істот і явищ, які спостерігала:

«Йди, йди, дощику,
Зварю тобі борщику,
В полив'янім горщику,
Йди, йди, дощику,
Цебром, відром, дійницею
Над нашою пашницею.
Йди, йди, дощику,
Зварю тобі борщику».¹
«Вийди, вийди, сонечко,
На дідове полечко,
На бабине зіллячко,
На наше подвір'ячко».²

Діти засвоюють пісні, як правило, один від одного. Пісенні та віршовані твори, що становлять репертуар самих дітей, відзначаються великою різноманітністю щодо свого походження, особливостей побутування та виконання. Серед них одні безпосередньо пов'язані з грою, інші приваблюють дітей своїм змістом, можливістю виявлення ширих емоцій і взаємних оцінок, або є поетичним супроводом до конкретних моментів дитячого побуту.

Є й такі, що своїм змістом нагадують казку. В них гумористичні замальовки з елементами фантастики поєднуються з реальним життям:

«Ішли кози

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 137.

² Там же. — С. 142.

Поза лози
Капусту садити,
Найшли муху
На кожуху,
Дали ї забити.
З тої мухи —
Два кожухи,
Треті ногавиці.
Що zostanie від ногавиць —
То на рукавиці».¹

У вищезгаданих дитячих піснях, що призначені для розваги, для активізації дітей, посилення їх жвавості, широко вживаються реалії побуту, що з перших днів оточує дитину: борщик, полив'яний горщик, цебро, відро, дійниця, пашниця, полечко, зіллячко, подвір'ячко, кози, лози, капуста, кожух, рукавиця та ін.

Помітно, що немає різкої межі в тематиці творів для найменших (забавлянок) і пісенного репертуару дітей-дошколят. В останніх також зустрічаємо різноманітних представників живого світу: тут і голуби, журавель, зозуля, ластівка, чайка, кури, і свині, коза, бички, овечки, і песик з котом, і комашки, і метелик, і равлик. Більшість із них, як і в забавлянках, живе у невластивих їм справжній природі обставинах, їх дії та вчинки уподібнюються людським. Часто об'єктом насмішки, жарту стають суто людські вади, якими наділяються у піснях тварини. Зміст, образи, ситуації при всій неправдоподібності мають риси реального життя народу, його побуту. Однією з основних тем, як і у фольклорі для найменших, є тема праці, що становить зміст життя трудівника. У піснях ми бачимо яскраві картини землеробської праці: «герої» жнуть, молотять, тчуть, прядуть, косять:

«Ой надворі студенею,
Вітер снігом віє.
Когут хижу підмітає,
Курка муку сіє».²
«Комар траву покосив,
Муха посушила,
Заєць в пластя ізметав,
А миш повозила».³
«Іде песик кудлатий,
Несе кужіль страпатий,
— Де ти підеш, песику, прядсти?»

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 208.

² Там же. — С. 205.

³ Там же. — С. 205.

— Та ген там, до тої Насті!»¹
«А лисичка-мастеричка
Красні хустки вишиває».²

У дитячих пісеньках і пташиний, тваринний світ працює, клопочеться. А лінощі окремих з них засуджуються іронічним зображенням їх споживацького ставлення до життя:

«Ходив кіт по току
В червоному ковпаку,
А миші сміються,
Аж в боки беруться».³

Ці пісеньки допомагають виробити у свідомості дитини прагнення до праці, повагу до працюючих, внутрішню потребу розвивати свої здібності та можливості.

У піснях та віршах дитина зустрічається з птахами, звірями, комахами, які думають, говорять, страждають, радіють, і які, в більшості випадків, доброзичливі, часом слабкі і беззахисні. Поступово дитяча свідомість оцінює їх і визначає дитяче ставлення до них. Це дає дитині можливість відчувати себе частиною великого світу природи і самовизначитись у ньому, а також навчитися виражати свої симпатії і антипатії.

Жартівливі пісні легко і непомітно повертають дитину у виховне русло, роблять її максимально сприйнятливою для засвоєння правил гарної поведінки, вчать малят бути чемними, терплячими, непередливими. Саме таку мету має жартівлива дитяча пісенька «Мала білочка»:

«Мала білочка по ліщині скаче,
Білі горішки у торбину мече.
Плаксивим дітям дала по лущинці,
А чічиним, чемним те, що в серединці».⁴

Герої пісень жнуть жито, молотять, виконують всі види праці аж до випічки хліба. Об'єднуючись у творі, ці картини були чудово естетично перетвореною інформацією про працю, що вкладається в хліб:

«Два кокошки жито молотили,
Дві курочки-чернушечки у млин поносили,
Баран меле, баран меле,
А цап мірки бере.
Гуска сіє, гуска сіє,
Гуска ости пряче,

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 204.

² Там же. — С. 204.

³ Там же. — С. 219.

⁴ Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Рад. школа, 1985. —

Качка місит, качка місит,
Качур воду носит.
Мачка плеще, мачка плеще,
Мацур во печь мече...»¹

Повчальність цієї мальовничої і незвичайної картини викликала появу в окремих варіантах твору відверто дидактичних думок:

«А крук каже: «Послухайте,
Маю щось сказати:
Працюючи коло хліба,
Вільно погуляти.
Когут став на порозі,
Кукуруку кличе:
— Покидайте ту забаву,
До роботи швидше!»²

А співзвучними з цією та її варіантами є також пісні «Два півники, два півники»³ у багатьох своїх варіантах, «Два цуцики, два цуцики»⁴, «Когут косив, когут косив»⁵. Ці пісні є цінним джерелом знань про різні види сільськогосподарської праці, про спосіб життя трударів, їх злагожденість у роботі, веселий настрій, що виховує в дитині любов до праці як до процесу, де вона може проявити свої здібності, а також прагнення бути корисною.

У пісенних та віршованих творах дитячого репертуару про навколишнє життя ми зустрічаємося з елементами народної моралі. На прикладі своїх рідних, персонажів улюблених дитячих творів дитина бачить, що ніхто з них не марнує часу, всі натхненно, дружно працюють і кожен з них виконує посильну роботу. Ця робота приносить радість, їжу, тепло і затишок. На цьому акцентується у пісні «Ой надворі студенейко»:

Ой надворі студенейко,
Вітер снігом віє.
Когут хижу підмітає,
Курка муку сіє.
За віконцем зимонойка,
Вітер снігом віє,
А курочка з когутником
У хижі ся сміє».⁶

¹ Довженок Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 84.

² Там же. — С. 84.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 204—205.

⁴ Там же. — С. 205.

⁵ Там же. — С. 206.

⁶ Там же. — С. 205.

Дитина змалечку бачить, що всі домашні працюють. У неї, звичайно, теж буде поступово виникати потреба знайти собі по-сильну справу:

- «— Де ті отець?
- Сокотить сто овець.
- Де ті мати?
- Пошла прати.
- Де сестра ті?
- Гуси завертати.
- Де твій браток?
- Поклав калач в платок.
- Лише я дома.
- Імя мі Тома».¹

Праця, яку в піснях виконують птахи та звірі, стає контрастом до неробства окремих людських персонажів. Засудження лінощів у творах дитячого фольклору найчастіше обирає форму контрастного чи іронічного зображення різних життєвих ситуацій.

Не вдаючись до моралізаторства, твір іронізує над споживачьким ставленням до життя, нікчемністю і неробством:

- «— Як тобі ім'я?
- Тарадайко.
- Хоч їсти?
- Подайко.
- А робити?
- Лише пусте говорити».²

«Докладні і майстерні характеристики персонажів вчать спостережливості, виробляють у дитини вміння аналізувати побачене, давати йому вмотивовані оцінки. Ось як описується журавель у жартівливій дитячій пісні «Та внадився журавель»:

- «Та внадився журавель, журавель
- До бабиних конопель, конопель,
- Таки, таки журавель,
- Таки, таки цибатий,
- Таки, таки носатий,
- Таки, таки дибле,
- Конопельки шинле...»³

Образ журавля, що шкодить, характеризується не пестливими словами, а грубими, що робить цей образ несимпатичним, непривабливим: «цибатий», «носатий», «дибле».

¹ Довженок Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 85.

² Там же. — С. 85.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 207.

Аналогічне явище спостерігаємо в іншій пісні, де дається недоброзичлива влучна характеристика битливій козі:

«Антон іде, козу веде,
Превражая коза не йде.
Він її віжками,
Вона його ріжками,
Він її палюгою,
Вона його буц ногою».¹

В пісні «Ще сонечко не зійшло» розгорнуто цілісну картину, як проводить свій час пастушок:

«Ще сонечко не зійшло,
Зірки не сховались,
А до мого до двора
Корівки зібрались.
Вийшов з двору подивиться,
Чи усі корови,
Та як ляснув батіжком,
Гайда у діброви,
А у вечері пізенько
Гарненько умився,
Виїв мисочку борщу
Йй молока напився».²

У багатьох піснях з великою повагою говориться про заможність батьків і працьовитість дітей:

«А в твого батька
Ковпак шапка,
Ще й сімсот овечок,
Ще й кінь-тупачок.
Біжи, біжи, коню,
До дівчини Галі,
А дівчина Галя
Сидить під окошком,
Пряде волокошку.
Що виведе нитку —
Хлопцям на свитку,
Остануться кінчики —
Хлопцям на штанчики».³

Багато дитячих пісень мають форму діалогу. Дитяча свідомість краще сприймає думку, яка виражається у формі питання та відповіді. У пісні «Де-с була, донечко?» ми бачимо саме таку форму побудови. В цьому творі подано зразок ввічливого звер-

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 213—214.

² Там же. — С. 215.

³ Там же. — С. 215.

тання до матері і до доньки, а також показана праця для задоволення естетичних потреб:

- «— Де-с була, донечко?
- Жито жала, мамочко.
- Що-с достала, донечко?
- Три золоті, мамочко.
- Що-с купила, донечко?
- Та гусельки, мамочко.
- Як гусяють, донечко?
- Шиди-риди, мамочко.
- Як іграють, донечко?
- Гупа-цупа, мамочко».¹

Усе гарне знаходить відображення у дитячій душі, в дитячих пісеньках:

- «В понеділок раненько
- Купалося соненько.
- Так воно купалося,
- Аж море виливалося».²

Яку гарну картину сходу сонця змальовано у цій коротенькій пісеньці. В ній вжито таке ласкаве слово, як «соненько», у пісні підмічено, що воно не просто сходить, а наче купається у вранішніх росах.

Спостережливість дітей відображається і в пісеньці «Яка вода, такий млин»:

- «Яка вода, такий млин,
- Який тато, такий син,
- Яка донька, така мати,
- Хто їм годен догусяти?»³

Тут відмічено спадковість від батька до сина, від матері до доньки, спорідненість батьків і дітей.

Перший і найголовніший приклад для дитини — батьки. Діти виростають схожими на батьків.

З усіх жанрів дитячого фольклору чи не найбільш «дитячим» є прозивалки. У прозивалках, цій своєрідній формі самовираження, яскраво виявилися особливості дитячої естетики, безпосередність дитячої реакції в момент сварки чи суперечки на слова, образи, жести, гримаси, а то й дії.

Діти висміюють неохайність:

- «Настя-хвастя
- По саду ходила,

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 216.

² Там же. — С. 212.

³ Там же. — С. 213.

Ротом мух ловила,
Сопельки губила».¹
«Славний хлопчик
Славно зветься,
Зашмаркався
Та й сміється».²

Висміюється плаксивість:

«— Рево, рево, де твій дом?
— Під залізним відром. —
Іхали татари, реву надибали,
Рева плаче і ридає,
З-під відерця утікає».³
«Рева плаче і кричить,
Рева крутиться й сичить,
Рева реве, як корова,
Гика, хника, кисне, слинить,
А здорова.
Стали реву сватати,
Стала рева плакати.
А я реви не віддам,
Нехай рева реве нам».⁴

Висміюється ненажерливість:

«Ой Микито, Микито,
Вигнав воли на життє,
А сам пішов до хати
Вареники вплітати».⁵

Висміюються лінощі:

«Полька, Полька, Полька, чіт,
Полька ходить без чобіт,
Якби Полька робила,
То б у чоботях ходила».⁶

Показується залежність добробуту від праці.

Часто предметом насмішки у прозивалках стають людські вади, якими наділяються, за аналогією казок тварини. Ось наприклад:

«Кіт, кіт баламут
Та пішов до міста,

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 171.

² Там же. — С. 175.

³ Там же. — С. 180.

⁴ Там же. — С. 174.

⁵ Там же. — С. 170.

⁶ Там же. — С. 172.

Та накупив тіста,
Та напik паляниць,
Та назвав молодиць.
— Ой ви, молодиці,
Іжте паляниці,
А ти, кнцю, сиди дома,
Стружи варітона!
А той котик не послухав,
У шинок потрухав,
Горілки напився,
З котами побився,
А миші сміються,
За боки беруться».¹

«Жартівливі пісні, як і інші жанри народного дитячого фольклору, є важливим засобом у розвитку зв'язного мовлення дітей. Вони виробляють естетичний смак, учать любити рідну мову, бачити її веселкові барви, щедре багатство й різноманітні відтінки вираження думки, прищеплюють вміння давати художні описи предметів і явищ, заохочувати до мовленевої діяльності і словесної творчості».² А також доносять до нас особливості вдачі маленьких українців, їх пристрасність, життєрадісність, спостережливість, любов до природи, працьовитість, дбайливість та ін. Зразки дитячого репертуару, позбавлені єдиного смислового стрижня, несуть на собі сліди дитячої безпосередності, жвавості, смішливості, та й риси провідної своєї ознаки — розважати дитину:

«Дош іде, дош іде,
Аж із стріхи капає,
Комар з мухою танцює,
Аж підскакує».³

Такі твори, очевидно, здавалися більшості збирачів безмістовними і не вартими уваги, що стало причиною незначної кількості записаних творів цього жанру та їх варіантів. Інакше ставилися до них самі діти, які одержували від зміни в них образів, настроїв справжню насолоду. А деяка незрозумілість давала можливість домислювати дії й ситуації відповідно до багатой дитячої фантазії. Ці твори задовольняли естетичні потреби дітей, розважали їх, збагачували їх образну свідомість різноманітними образами, барвами, передаючи ними дивовижний світ, що оточує

¹ Цитую за: Довженок Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 83.

² Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Радянська школа, 1985. — С. 259.

³ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 221.

дитину, і який здається їй таким загадковим і незвичайним. У цих творах діти звертаються до природи, як до істоти, персоналізують все навкруги:

«Наша хата не пуста,
Вариться в ній капуста,
То на горі, то на горі капуста,
А в капусті буряки,
Побилися вояки,
То на горі, то на горі вояки!»¹

Особливості дитячих пісеньок полягають у тому, що гумористичні замальовки з елементом фантастики несподівано поєднуються з реальними і часто зовсім невеселими картинами життя:

«Миш книш проточила,
Муха борщ пролила,
Півень коня задавив —
Нічим їхать до млина.
А дід бабу товче, товче,
Що не скоро млинці пече.
— Цить, діду, не бісись!
Як напечу — наїсись!»²

«Нанизування цілком чужих один одному образів часто буває настільки несподіваним, що їх співіснування в пісні можна пояснити лише властивостями дитячого мислення, своєрідністю асоціації, здатністю моментального переходу від думки до думки, епізодичністю, уривчастістю дитячого сприйняття».³

У художній тканині творів дитячого репертуару значне місце посідає і звукове оформлення. Численні звукосполучення на означення голосів живих істот та інших звуків навколишнього життя ми зустрічаємо в текстах пісеньок:

«Кукуріку, півнику, дарма,
Дивись, яка дівчина гарна...»⁴

або:

«Ой топ, чики, чики,
Та червоні черевики,
Підківками цвюк, цвюк, цвюк!
А ніжками скок, скок!»⁵

У тексті пісеньок використовуються сталі означення-прикладки: «кінь-тупачок», «вівчар-золотар», «зайчик-скакунчик», «вов-

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 211.

² Там же. — С. 228.

³ Довженко Г. В. Український дитячий фольклор. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 79.

⁴ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 214.

⁵ Там же. — С. 223.

чок-сірячок», «сорока-білобока», «лисичка-майстеричка», вони закріплені за героями дитячих творів. Інші тропи зовсім не використовуються, або використовуються дуже рідко.

Через обмеженість інтелектуальних можливостей носіїв дитячого фольклору зміст пісеньок відзначається крайньою простотою. Етнодидактичні аспекти виявляються в основному в них з позиції це «добре», а це «погано», та й то не повсюдно, а лише у деяких творах. Це пояснюється тим, що найчастіше вони склалися самими дітьми.

У пісні «Кукуріку, півнику, дарма» оспівано шанобливе ставлення до праці, хазяйновитість:

«Дивись, яка дівчина гарна:

І хліб пече,

І хрін товче,

І розсаду полива,

І на хлопців погляда».¹

У цій пісні постає позитивний образ дівчини, її вправність, хазяйновитість, а є й такі, в яких висміюються такі вади, як неохайність, плаксивість, вередливість. Тут вживаються грубі, принизливі слова й словосполучення:

«Іван-балабан

Усе в носі колупа.

Колупає, колупає,

Бо ума зовсім не має».²

Висміюючи ці людські вади, пісня вчить, як поводити себе між людьми, слідкувати за своєю зовнішністю та ін. Дитячі дражнилки — своєрідна форма самовираження, в якій виразилася безпосередність дитячої реакції в момент сварки, суперечки.

Співаючи пісеньки, дитина порівнює себе з героями цих пісень. Вона намагається наслідувати позитивних героїв і не бути схожою на персонажів, змальованих в непривабливому, зневажливому тоні.

В дитячих піснях та віршиках наскрізно етнодидактичною темою є тема дружби:

«Мир миром,

Пироги з сиром,

Вареники в маслі,

Ми друженьки красні,

Поцілуймося».³

«Аз, буки, буряки,

Печеная каша,

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро. 1986. — С. 214.

² Там же. — С. 168.

³ Там же. — С. 229.

Збирайтеся до купи,
Вся братія наша».¹

тема взаємодопомоги:

«Киця в воду хляп,
А коцурик її за головку хап»,²

або:

«Тільки киця в ополонку,
А вовчок її за головку
Смик догори!»³

Етнопедагогічні настанови передаються не тільки описовою формою, зокрема опис рятування, а й у формі наказових спонукальних синтаксичних конструкцій («Стій, козо, не топися, ще на мене подивися!»)⁴. Світ реальний і світ уявний для дитини сповнений праці, і там всі працюють. І це наштовхує дитину на висновки, що і вона повинна знайти для себе корисну працю. В піснях песик іде прясти, «несе кужіль страпатий», «два півники горох молотили», «дві курочки у млинок носили», «коза меле», «кізка підсипає», «маленьке козеняточко з ковша вигрібає», «лисичка-мастеричка красні хустки вишиває», «муха місе», «комар воду носе», «когут хижу підмітає», «курка муку сіє», «комар траву покосив», «муха посушила», «сім котів... виорали сім ланів» та інше.

Є пісні, в яких дітей закликають оберігати городи, посіви, як кравим прикладом є пісня: «Та внадився журавель, журавель», співзвучна з нею пісня «Та й було в баби»⁶. Ці дитячі пісні мають ще й не абияке пізнавальне значення, оскільки знайомлять дітей з навколишнім світом, його флорою і фауною. Тут і козеня, і коза, і цапок, і киця, і вовчок, і котик, і песик, і півник, і курочка, і ведмідь, і лисичка, і сова, і голуби, і сорока, і муха, і комар, і ворона, і крук, і заєць, і лавук, і гуска, і журавель, і свиня, і баран, і овечки, і соловей, і кінь, і лоша, і коровка, і жаба, і бузьок, і цапля, і миші, і горобець, і телятко, і риба, і рак, і карась та інше; з рослин тут горох, трава, лобода, морква, м'ята, коноплі, рутка, капуста, гречка, жито, буряки, калина, дубочок, волошки, верба, хрін, петрушка, пастернак, цибулька, ріпа, мак та інші. Пісні також знайомлять малюків з різними видами робіт у господарстві, готують змалечку бути хорошими, працьовитими, розумними господарями.

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 225.

² Там же. — С. 203.

³ Там же. — С. 203.

⁴ Там же. — С. 203.

⁵ Там же. — С. 207.

⁶ Там же. — С. 208.

В дитячих піснях засуджується сварливість:

«Приніс Тиміш хліб та книш,
Та й побились за куліш».¹

Народні пісні завжди оспівували злагоду в сім'ї. У пісні «Дід ходить по горі» протиставляються дві сім'ї — одна дружна, інша сварлива:

«Дід бабу свою хвале,
Що хороший борщик варе.
А молодий свою гуде,
Що не зваре, а паскуде».²

З пісень та віршів діти вчаться ввічливості («А ми его не пізнали тай шапочки поздіймали»³), господарюванню («Ішов Івашко на бережок, гнав перед собою п'ять овечок»⁴), охайності («Увечорі пізенько гарнесенько умився»⁵), любові до природи («В понеділок раненько купалося соненько»⁶), засуджуються ті, що руйнують природу («Косив батько, косив я, викосили соло-в'я, батько різав, а я пік, батька били, а я втік»⁷).

Серед дитячих пісень та віршків на перший погляд дуже багато пісенітниць, в яких описуються неймовірні вчинки, ситуації, використовуються предмети не за їх призначенням і таке інше. Але ці пісні й вірші мають теж раціональне зерно, саме оцей елемент неймовірного створює комічну ситуацію і застерігає дитину від необачного вчинка, шкоди, і цим самим створює установку на те, що все в навколишньому світі має своє призначення, свою роль. І якщо дитина не буде дотримуватися законів, вона потрапить в смішне становище: «поїхали прати та й на козеняті. Козеня маленьке ніжки поламало і само пропало»⁸; «А в дівчини Гапки печені оладки, смолянїї лавки. Як сів — прикипів, вечеріти не схотів»⁹; «Ой дід бабі купив капці — закороткі були, утяв пальці»¹⁰; «Курочка бичка привела, бичок наніс яечок»¹¹, «А бабині коноплі на печі попріли, а дідові постолі на льоду згоріли»¹², «Полетів півень на хлівець, зніс чотири копи яець»¹³.

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 213.

² Там же. — С. 210.

³ Там же. — С. 210.

⁴ Там же. — С. 211.

⁵ Там же. — С. 212.

⁶ Там же. — С. 213.

⁷ Там же. — С. 218.

⁸ Там же. — С. 218.

⁹ Там же. — С. 219.

¹⁰ Там же. — С. 223.

¹¹ Там же. — С. 227.

¹² Там же. — С. 228.

¹³ Там же. — С. 228.

Такого типу нісенітничі покладені в основу пісень: «Ой у полі мужик комарами орав»¹, «Миш книш поточила»², «Що то в світі та й за правда була»³ та інші. Пісенька «Ну що за мужик комарами орав», нам здається в цьому плані найкращою:

«Ну що за мужик комарами орав,
Ну що за ну, комарами орав,
А мухами волочив,
Сім борон потрощив.
Ой що за ну, і сім борон потрощив.
Ой що за ну, і сім борон потрощив,
Ну що за мужик шилом сіно косив,
Шилом сіно косив,
А свинею ізвозив.
Ну що за мужик, серпом дрова рубав,
А вилами іскладав.
Ну що за мужик, долотом кожух латав,
І кожух не златав,
І долото поламав,
Ну що за ну, і долото поламав».⁴

Крім того в своїй більшості пісні та вірші передбачають дитячу рухливість, деякі з них починаються словами «танцювала», «танцювали», «ой ходив», «ой пішли», «ой піду ж я».

Яскравим прикладом може бути пісенька «Скачу, скачу діда», яку дитина виконує, коли просить у мами хліба:

«Скачу, скачу діда
За скибочку хліба.
Я не дурно скачу,
А я їсти хочу».⁵

Промовляючи ці слова, дитина повинна стрибати на одній нозі. Ця пісня передає не тільки один із способів випрошування їжі, а й створює веселий настрій, а це, у свою чергу, покращує апетит дитини. Ці пісні й вірші передбачають елемент дитячої рухливості тому, що у житті дитини гра є основним і найбільш доступним для неї видом діяльності, вона — важливий засіб духовного і фізичного виховання дитини. Тому ігрові елементи займають провідне місце в дитячому фольклорі. Ніщо так не розвиває розумові й фізичні здібності дітей, їх почуття і творчу фантазію, як ігри з рухами, танцями, співом.

¹ Дитячий фольклор. — К.: Дніпро, 1986. — С. 228—229.

² Там же. — С. 228.

³ Там же. — С. 227—228.

⁴ Там же. — С. 229.

⁵ Там же. — С. 230.

Дитячий фольклор — це частина загальнонаціональної народної творчості, яка є мудрим помічником батьків у вихованні дітей. Образи народної поезії є зразками для поведінки людини в житті. Думка, виражена в художній формі, глибше вражає, стає більш зрозумілою, легше і на довший час запам'ятовується. У пісенному та ігровому фольклорі знайшла відображення народна мораль, яка вимагає від людини бути порядною, любити свою матір, сім'ю, дім, рідний край, де людина народилася, зростає і змушніла.

Пізнавальність творів дитячого фольклору — важлива й помітна його ознака. Зміст, образи, змальовані в дидактичних ситуаціях, які при всій їх фантастичності містять риси реального народного побуту з додатковою поживою в процесі практичного пізнання дитиною навколишнього життя. Однією з основних провідних тем, що є одночасно і морально-етичною настановою, виступає опраправлена у фантастику, в поєднанні з гумором чи іронією тема праці, яка становить сенс життя селянського середовища. Таким чином селянська дитина ще задогдо до участі у виробничій діяльності була добре обізнана з багатьма її видами, не лише шляхом безпосереднього спостереження, а й через художнє слово, численні твори дитячого фольклору.

На основі вивченого матеріалу ми помітили, що в дитячій поезії всі персонажі діляться на дві великі групи — позитивні і негативні. Своє «Я» дитина визначає через зіставлення себе з цими персонажами.

Народна дидактика шліфувалася в повсякденній педагогічній практиці трудящих і дала неперевершені засоби навчального впливу на особистість, стала вінцем не тільки домашньої, а й шкільної дидактики. Справжня школа без народної дидактики обійтися не може.

Народна дидактика ніколи не старіє. Вона повністю співзвучна з навчально-виховною діяльністю і метою сучасної школи. Необхідність її використання зумовлюється багатьма причинами. Поставши з життєвої педагогічної практики трудящих, народна дидактика, по-перше, сприяє реалізації принципу зв'язку школи з життям народу. По-друге, доцільне використання народної дидактики забезпечує наступність між дошкільним і шкільним навчанням, полегшує перехід із сімейної обстановки в шкільну. Інакше кажучи, народна дидактика є тим надійним містком, який поєднує домашнє навчання з шкільним, школу з сім'єю. І чим більше в шкільному навчанні елементів народної дидактики, тим краще. По-третє, мудре застосування народної дидактики на уроках чи в позакласній роботі збагачує, урізноманітнює й оптимізує працю вчителя. Зустріч дитини в школі із звичним і добре

відомим для неї засобом народної дидактики завжди радісна, цікава й приємна. Вона будить позитивні емоційні почуття й переживання, викликає інтерес до школи й потяг до шкільного навчання, робить малодоступне простим, близьким і зрозумілим, активізує творче мислення учнів. Нарешті, народна дидактика прикрашає педагогічне дійство вчителя, є важливим показником вираження його педагогічної майстерності.

М. Г. Стельмахович у своїй книзі «Народна педагогіка» слушно зазначає: «Розум виховується розумом», — кажуть у народі. Народна дидактика схвально оцінює того, хто вчить дітей спостерігати, бути уважним, розвиває дитячу пам'ять і уяву. У практиці народного навчання увагу дітей звертають на те, що їх оточує, підкреслюють окремі властивості предметів. Дуже часто дорослі в процесі побутової діяльності вголос коментують те, що вони роблять. А згодом, із залученням дитини до праці, обсяг навчання збільшується. Діти, виконуючи хатню роботу, працюючи поряд з дорослими на подвір'ї, в полі, на городі, в майстерні, вирощуючи рослини, доглядаючи тварин, вчаться встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, взаємозв'язок і взаємозалежність між предметами і явищами навколишнього світу, робити певні висновки і узагальнення».¹ Далі дослідник стверджує, що практика народного навчання дитини тяжіла до «предметної дидактики»,² що й обумовлює, на нашу думку, значний народознавчий потенціал дитячого фольклору, зокрема дитячих пісень і віршів.

Тому так чи інакше у дитячі поетичні твори потрапляють згадки про різні господарські справи: наварю борщику, попраць радюжки, напечи хліба, зроби мені хатку, і ставок, і млинок, і цибулі грядку, орав, косив, воли запрягали, горох молотили, молоті, підсипати, з ковша вигрібати, пришивати, вишивати, прясти, згрібати, метати у коницю, прати та ін. У піснях та віршах згадуються різні види домашніх робіт, які виконуються і чоловіками, і жінками. Це поступово готує дитину до майбутнього дорослого життя, дає можливість визначитись у своїй схильності до тієї чи іншої роботи по господарству.

Чимало предметів побуту згадується у пісенному фольклорі для дітей. Це і радюжки, і колесо, і подушки, і батіжок, і лавка, і кийок, і лопата, і кремінець, і гребінець, і сани, і віжки, і макогон, і рогач, і віник, і мітла, і кочерга, і рубель, і качалка, і долото, і серп, і шило, і вила, і плужок і т. д.

¹ Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К.: Рад. школа, 1985. — С. 227.

² Там же. — С. 281.

Всі ці назви розширюють обрії пізнання дитини, поповнюють її поняттєво-лексичний запас. Так у піснях згадуються знайомі з раннього віку дитини страви: борщик, яйце, каша, галушки, динька, хліб, квасок, медок, пирожки, гриби (сироїжки, красно-головці), юшечка, молоко, яблуко, буряки, булка, вареники, сметана, горох, цибуля, петрушка, ріпка, мак, гарбуз, бараболя, сучарі, куліш, книш, печені оладки, сіль, хліб, паляниця, сир, кваша, млинці, вареники в маслі, пироги з сиром та ін. Для нас це своєрідна народознавча довідка з національної кулінарії нашого народу. Є в дитячих поетичних творах згадка про різноманітний посуд, що має кожен своє особливе призначення в побуті. Це горщик (синій, зелений, полив'яний), цебро, відро, дійниця, горнець, скопєць, барило, чавунчик, кувшин, миска, сковорода, ложка, ополоник, копистка, ковчанка, салатівка, бочка та ін. Деякі з цих видів посуду вже вийшли з нашого повсякденного вжитку. Це ж саме можна сказати про цілий ряд назв елементів одягу (шовковий платок), пояс (красний), рукавички, шапочка, ковпак, хустка, спідниця, сорочка, штани, погавиці, сукня, свитка, кожух) та взуття (черевики, ходечки, чобітки (зелені), лапці, капці, постолі). Крім цього у дитячих піснях та віршах найчастіше згадуються такі споруди, як хата, млинок, льох, хижа, дом, хлівчик; серед музичних інструментів — скрипка, дудка, цимбали, гусельки.

Дитячий фольклор є своєрідною антологією жіночих та чоловічих імен. І це тому, що кожній дитині хочеться почути пісні чи вірші із своїм ім'ям. Їх у поетичних творах понад п'ятдесят. Чоловічі: Павло, Кіндрат, Микита, Максим, Андрюха, Грицько, Іван, Василь, Коля, Савка, Антон, Кирило, Марко, Микола, Міхал, Назар, Нечипор, Петро, Степан, Федір, Хома, Юрко, Давид, Нестір, Омелько, Митя, Митрофан, Митро, Михалко, Семен, Стах, Тиміш, Григорій, Охрім, Мусій та ін. Жіночі: Галя, Мелашка, Наташа, Катерина, Кулина, Пріська, Домка, Марійка, Маруся, Марія, Люба, Мотря, Настя, Наталка, Полька, Тетяна, Христя, Явдоха, Надя, Гапка, Тома, Ганнуся та ін.

Слід зазначити, що змалечку дитину вчать лічбі, тому в цьому ряді пісень вживаються слова з числовим значенням: Сім літ, чотири лозинки, сім борон, сім ланів, п'ята палка, сорок Степанків, сорок без шести, штири воли, нас два, ті п'ять, ті чотири, сімсот овечок, чотири вівці, сто овець, чотири коди яєць. Щоб дитина засвоїла назви днів тижня, було створено поетичний твір «В понеділок орав»:

«В понеділок орав,
В вівторок плуг поламав,
В середу волів погубив,

В четвер шукав,
В п'ятницю найшов,
В суботу додому пішов».¹

Зрідка, але все-таки згадуються деякі географічні назви: Водань, Берестань, Київ, Підгоряни, Лісовиці, Заріччя (зарічани), Долина (долиняни), Орланівка (Орланівські). Вони в більшості свідчать про місце творення тих чи інших дитячих народно-поетичних творів.

Дитячий поетичний фольклор спрямований виробити і передати певну суму народних знань, умінь, навичок, щоб передати їх кожному наступному поколінню. Серед основних чинників виховання, що мають місце у дитячих піснях та віршах, є природа, праця, народний побут, звичаї, мистецтво та багато іншого, що становить собою сукупність знань про народ.

ПРИРОДНІ РЕАЛІЇ УКРАЇНИ ЯК ФАКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ОБРАЗНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ, ВИРАЖЕНОЇ У ПІСНЯХ

Дослідники одностайно сходяться в тому, що фольклор є мистецтвом пам'яті. Відомий фольклорист С. В. Мишанич зазначав, що необхідність глибокого вивчення української пісенності зумовлюється багатьма важливими причинами. Насамперед, це величезне значення народної пісні у суспільному і естетичному житті українців. Народна пісня чи не найяскравіша за усі види фольклору здатна передавати специфіку художнього мислення своїх творців і носіїв. Пісня супроводжує все свідоме життя людини — від колиски до гробової дошки. Вона й донині перебуває в стані активного побутування, отже, підтримує формування національної самосвідомості українців. І в наш час пісня залишається одним із невичерпних джерел національної культури.¹

Народна лірика своїм походженням сягає в глибину століть, Людина уважно придивляється до оточуючої природи, напружено вдивлялась у себе і за допомогою мовних засобів художньої уяви та фантазії, а також перебираючи струни свого серця, свій настрій, свої емоції, запліднені думкою, влітала у надзвичайної краси і віртуозності мелодії.

В українській народній пісні як ні в якому іншому жанрі відбилася історична пам'ять народу про його побут, звичаї, почуття, переживання, настрої, про все те, що він любить і ненавидить, про все те, до чого прагне людина в своєму житті. І як би когось не хотілося, щоб підростаюче покоління не знало, хто вони і чийх батьків діти, як би когось не хотілося знехтувати наші родовідні традиції, відчужити людину від природи, сприяти розплідненню моральної бездуховності і жорстокості, народні пісні українського народу — це могутня протидіюча сила, яка своїм змістом і образною формою пробуджує у людині людину.

І. П. Крип'якевич, досліджуючи історію України, зазначав: «На південь від цієї лінії, у степову смугу, людність уклинювала-

¹ Мишанич С. В. Усна народна творчість // Культура й побут населення України: Навчальний посібник для вузів. — К.: Либідь, 1991. — С. 171.

ся тільки островами, в деяких місцях, доходячи аж до моря».¹ Про те, що біля моря були поселення українців свідчить цілий ряд українських народних пісень «Ох і закувала сива зозуленька», «Ой у неділеньку», «Ой на морі, на синьому», «Ой пошлю я чорну галку», «Ой у полі криниця безодня» та ін. Так у останній пісні співається:

А приїхав мій миленький з поля,
А прив'язав коня до явора (2 р.)
А сам пішов до синього моря² (1, 374).

А у пісні «Куш калини процвітає» є такі рядки:

Куш калини процвітає
Та й звідтіль...,
Ой зозуленька, гей
Виліта.
Та й на сине море,
Ой та на сине море, гей
Погляда (1, 77).

А у пісні «Ой не шуми, луже» є однозначне твердження, що Україна мала вихід до моря:

А моя могила
Край синього моря,
Де була між нами
Тихая розмова! (1, 359).

У пісні «Ой у неділеньку» є такі слова:

Та не знайшла неньки,
Що мене зродила,
Тільки знайшла сине море
Глибоке, безодне (1, 429).

Пісня «Ой пошлю я чорну галку» розповідає про тяжкі переживання ліричного персонажа, тугу його за ріднею, що живе біля моря:

Ой пошлю я чорну галку
В море риби їсти:
— А принеси, чорно галко,
Від родини вісті (2, 69).

Слід зазначити, що море є тією реалією, яка органічно ввійшла у свідомість українського народу і активно включається у різні образні конструкції, зокрема у паралелізм:

Ох, і як заграло-застогнало

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 26.

² Українські народні пісні: В двох книгах. — Кн. 1. — К.: Мистецтво, 1954. — С. 374. (Далі цитую за цим виданням, у дужках вказуючи том і сторінку).

Сине море...
Гей, ох, буде тобі дівчинонько,
Тут без мене горе! (1, 314).

Аналогічне образне утворення можна спостерігати і у пісні «Ходить орел понад морем»:

Ходить орел понад морем,
Ой ходить орел, гей, та й понад морем,
Та й заглядає пильно в воду.
...Нема зими, нема льоду.
Ой нема зими, гей, та й нема льоду,
Та й нема дівці переходу.
...Та й нема дівці переходу,
Та й на той бік через воду (1, 394).

«Заселення південних земель не мало постійного характеру, а змінювалося залежно від зовнішніх обставин: якщо степи були свободні від кочових орд, колонізація збільшувалася, коли ж напір степовиків ставав нагальніший, населення відступало на північ. Опанувати степову смугу і дійти до моря було — у дальших перспективах розвитку українського народу — завданням надзвичайно важливим. Чорне море — це ж природна границя України. Поки колонізація не дійшла до моря, доти територія України залишалася незакінчена, мала характер континентальний: тільки опанування морського побережжя відкривало Україні свободний шлях до світових зв'язків. Осягнути цю ціль пощастило українському народові, щойно після довгих століть змагань і боротьби».¹

Боротьба за морський простір не могла не знайти відображення і в народних ліричних піснях, причому море, морська хвиля виступає спільницею українців, як у пісні «Гей, по синьому морю хвиля грає»:

Гей, по синьому морю хвиля грає.
Гей, турецький кораблик розбиває,
Гей, сорок тисяч війська витопляє,
Гей, сорок тисяч війська ще й чотири,
Гей, виїздили козаченьки з України (1, 36).

Українці з давніх-давен обожнювали, олюднювали природу. У пісні «В Царграді на базарі» дівка-бранка «спом'янула отця-неньку», «в свою землю поглянула», і хвиля ніби відчула тяжкі переживання невольнички:

Десь узялась на морі хвиля, (2)
Всі кораблики потопила, (2)
Татарина затопила, (2)

¹ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 26.

Невольничку залишила (2)
В свою землю викинула. (2) (1, 28).

Образ України в піснях звеличувався, обожнювався народом, що їх творив, співав, передавав з уст в уста. Це такі пісні, як «Ой не знав козак» (1, 32), «Ой там за Дунаєм» (1, 253) та інші. Зокрема у першій співається:

Гей, нехай стану, гляну-подивлюся
Я на мою Україну!
А з тої могили видно всі країни,
Сиз орел літає,
Гей, стоїть військо, славне запорізьке
Та, як мак, процвітає! (1, 32).

Україна в народних піснях — це образ рідної землі, Батьківщини. І щоб підкреслити любов до своєї праматері, українці часто єднали образ України з іншими українськими образами-символами: «садом зеленим», бо Україна і справді була як квітучий сад. Для прикладу можна взяти слова з пісні «Прощай, слава»:

Прощай слава, город рідненький
Прощай, Україно!
Прощай, мій сад зелененький,
Прощавай, дівчино! (1, 99).

У ряді інших пісень це образи калини, що стала символом України. Так, наприклад, у пісні «Гей, у лузі червона калина», є такі рядки:

Гей, у лузі червона калина,
Гей, гей похилилася,
Чогось наша славна Україна,
Гей, гей зажурилася... (1, 205).

Крім того у деяких піснях образ-символ калини подається як символ лицарської слави, слави козацької. Калину часто садували на могилах тих, хто віддав своє життя за рідну Україну.

Ось як співається у пісні «Ой з-за лісу із-за темного»:

Та посадили миле браття
Червону калину,
Щоб дійшла лицарська слава
На всю Україну (1, 51).

Існує ще цілий ряд пісень, таких як «За нашою слободою» (1, 38), «Гей, по синьому морю хвиля грає» (1, 36), «Ой у полі нивка» (1, 260), «Козак коня напував» (1, 35) та багато інших українських пісень, де так чи інакше народ згадує Україну.

Тісно переплетені між собою образи України і річки Дунаю. Пісня «Ой там за Дунаєм» свідчить про це:

Ой там за Дунаєм

Молодець гуляє. (2 р.)
Молодець гуляє,
Та молодець гуляє,
На той бік гукає, (2)
Подай, подай перевозу,
Я перевезуся. (2)
На свою Україну,
Та на свою Україну,
Ще раз подивлюся (1, 253).

Можливо, ця пісня, як і цілий ряд інших, виникла в ті часи, коли українське козацтво мало Задунайську Січ.

Пісенна творчість України донесла до нас величезну кількість пісень, де річка Дунай, перш за все — символ України. В пісенну історію ця річка увійшла як тихий Дунай. Епітет «тихий» закріпився за назвою Дунай як ознака того, що ця річка в своїй течії небурхлива, тихоплинна, але іноді в часи весняного розливу вона може бути і бурхливою, і бистрою. У пісні «Тихий Дунай» є такі рядки:

Тихий Дунай, тихий Дунай
бережечки зносить (1, 101).

Є в пісенному фольклорі і натяк на існування Задунайської Січі, козак у пісні «Іхав козак за Дунай» залишає дівчину ідучи на війну, захищати рідну землю:

Іхів козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай!
Білих ручок не ламай,
Ясних очок не стирай,
Мене з війни зі славою
К собі очитай! (2, 360).

Крім славнозвісного Дунаю, в українських піснях згадуються й інші річки, такі як Дон («Тиха вулиця, тиха» (1, 272), Ятрань («Там, де Ятрань круто в'ється» (1, 380), Ворскла («Ворскла-річка» (1, 56), Десна («В кінці греблі шумлять верби» (1, 345) та інші.

Багаті родючі українські землі. Багата Україна на ліси, гаї, діброви, байраки, луки. Цю особливість природного середовища України теж відобразила народно-пісенна творчість. Народ любив, беріг рідну природу, тому часто в піснях звертається до зелених насаджень як до живих істот. Зокрема такі звертання, як: «Добрий вечір тобі, зелена діброво, добрий вечір тобі, ти темний байраче!», «Ой гаю, мій гаю, густий кучерявий», «Розвивайся луже, зелений байраче» та інші. Ці поетичні звертання ще й ще раз підтверджують думку багатьох дослідників-фольклористів, що в українців було особливе світовідчуття, вони не відділяли

себе від природи, від її флори й фауни. Мандрівники-іноземці в своїх нотатках відзначали, що слов'яни (руси) опоетизовують природу, навіть приносять їй жертву. Костянтин Багрянородний (X ст.) розповідав, що на острові Георгія (Хортиця) був святий дух, якому руси приносили дари. У літописних записах є свідчення, що слов'яни обожнювали оточуючий світ, олюднювали його. То ж не дивно, що у найдавніших слов'янських і українських піснях таке велике місце посідає опоетизована природа. Слід зазначити, що кожна природна реалія має свої особливості. І пісенні твори доносять до нас це. Наприклад, знаючи про те, що луг — це поросла травою і кущами лука, і дослідивши ті пісні, у яких згадуються луги, можна відзначити те, що найчастіше в лузі росла калина. Підтвердженням цього може бути назва пісні «Чи я в лузі не калина була» (1, 407). Про те, що часто по лугах росла калина свідчать і пісні «Калино-малино, чого в лузі стоїш» (1, 353), «Ой у лузі та ще й при березі». А у пісні «Ой хмелю ж мій, хмелю» (2, 34) калина, що росте в лузі, подається в парі з хмелем, теж дуже розповсюдженій на Україні декоративній рослині, що належить до сімейства трав'яних. Ось слова з цієї пісні:

Де ж ти, хмелю, зиму зимував,
Що й не розвивався?
Зимував я зиму, зимував я другу,
Зимував я в лузі на калині... (2, 34).

Слід зазначити, що в цій пісні хміль і калина не просто рослини, які створюють поетичну картину, чи виступають природним фоном, на якому відбуваються події, покладені в основу пісні, а виступають вони як поетичні образи-символи: калина молода незаміжня дівчина чи жінка, в даному випадку молода вдова, хміль — нежонатий, молодий парубок. В основу цих образів-символів лежить образний паралелізм: «Де ж ти, хмелю, зиму зимував, що й не розвивався, де ж ти, сину, нічку ночував, що й те роззувався».

Цілий ряд українських народних пісень свідчить про те, що калина росла не тільки в лугах, а й у гаях. Ось, наприклад, у пісні «Ой пішла дівчина» є такі рядки:

Ой пішла дівчина
У гай по калину... (1, 219).

У гаях на Україні росли гриби. Про це співається у цілому ряді пісень. Особливо популярною серед них є пісня «Дівчинонька по гриби ходила», у якій є такі слова:

Дівчинонька по гриби ходила,
В зеленому гаю заблудила (1, 385).

А у пісні «Гаєм зелененьким» подається ціле природне суцвіття, мальовничий куточок України, де і гай, і річка, і соловей на яворі, і барвінок:

Гаєм зелененьким вода тече,
На яворі соловей щебече.
Там дівчина мила
Віночок увила
З барвінку (1, 347).

Олексій Воропай у своїй книзі «Звичаї нашого народу» зазначав, що «зелений барвінок — символ тривалого кохання і навіть куповані на базарі «київські вінки» перевивалися зеленим барвінком».¹ За народним повір'ям у весільний вінок молодої повинен обов'язково вплітатися барвінок як своєрідний оберіг від усього злого. Фактично барвінковий вінок — це вінок парчевої — дівчини, яка готується до шлюбу з коханим.

Не менш гарні і чаруючі українські ліси, а вони на Україні різні: і дубові, які називаються у народі дібровами:

(Та й поїдемо в чисте поле,
Та в чисте поле, в дібровоньку) (1, 68).

і соснові, які називаються борами:

(Козаче, соколе,
Виведь мене із темного бору) (1, 385).

і байраки-ліси, що густо поросли чагарниками:

(Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку) (2, 63).

і мішані ліси, де ростуть і дуби, і явори, і терен та інші рослини.

Та не тільки рослинний світ стає предметом змалювання, оспівування народною лірикою, а й особливості тих чи інших місцевостей, а наша Україна — це країна мальовнича своїми краєвидами, тому не обійшли народні пісні і особливостей рельєфу різних регіонів України.

Образ рельєфу майстерно вплітається в образну тканину пісні, щоб яскравіше відтворити в нашій уяві мальовничі куточки. Народ в піснях ніби милується своїми степами, долинами, горами, рівнинами, полями, бескидами, балками, ярами та ін. Досліджуючи народні пісні, ми побачили, що ці образи вживаються в пісенних текстах досить часто. Слід зазначити також, що вживаються вони в різних значенневих варіантах. Так, наприклад,

¹ Воропай Олексій. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К.: Оберіг, 1991. — Т. 2. — С. 302.

образ поля в народних піснях може вживатися в значенні ділянки землі, яку використовують під посів злакових культур. Про такі поля йдеться в піснях «Ой у полі нивка» (1, 260), «Ой ти, місяцю-зорє» (1, 228), «Ой у полі тихий вітер віє» (1, 384). Наведемо рядки з останньої пісні:

Ой у полі тихий вітер віє,
А там козак пшениченьку сіє (1, 384).

Образ поля вживається в піснях і в значенні безлісової рівнини. Рядки з пісні «Та не жур мене, мати» (1, 100) підтверджують це:

В чистім полі тирса шумить,
Катран зеленіє.

Часто в піснях зустрічається образ чистого поля. Чисте поле від того, що немає на ньому дерев і поле — велика далекопроглядна рівнина. Але іноді то там, то там на полі росте то куш калини, то береза чи тополя. Наприклад, як це у пісні «А в полі береза»:

А в полі береза,
А в полі кудрява (1, 285).
Ой у полі дві тополі
Одна одну перехитує (1, 361).

Слід зазначити, що Тарас Григорович Шевченко у своїй поемі «Тополя», яку вважають теж народною, поетизує образ тополі, що символізує образ беззахисної дівчини. Тополя, що стоїть серед поля, така ж одинока, як і дівчина-сирота, що перетворилася в це дерево:

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

Приблизно в такому плані, як і образ поля, в піснях може виступати і образ гір. Зокрема гори в піснях вживаються в значенні кам'янистої гірської породи чи місцевості, вкритої ними. Саме про таку гору йдеться в пісні «Ой там за горою»:

Ой там за горою,
Там за кремінною.
Не по правді живе
Чоловік з жоною (1, 427).

В цій пісні образ гір служить не конкретизації місця, де відбуваються події, що оспівані в пісні, а підвищує ступінь узагальнення того, про що співається.

Ось у пісні «Ой на горі калина» йдеться мова про невелике ґрунтове підвищення — пагорбок, яких немало на Україні, які також називають горами, хоча це невеликі узвишся серед долини:

Ой на горі калина,
На долині, серденько, малина... (1, 105).

Дослідивши поетичні тексти цілого ряду пісень, ми побачили, що образи долин вживаються в кількох семантичних значеннях. Долина — рівна площа, яку використовують під пасовища для свійських тварин. Наприклад, у пісні «На вулиці скрипка грає»:

По долині вівці пасла,
Назбирала горщик масла (2, 142).

А у пісні «Ой на горі жито» долина, крім рівної місцевості, виступає синонімом до поля, причому обробленого, засіяного сільськогосподарськими культурами:

Ой на горі жито,
На долині жито (1, 371).

А у пісні «Ой на горі льон, льон» гора це — узвишся на ґрунті, засіяне льоном, а долина — оброблена низина, засіяна маком:

Ой на горі льон, льон,
По долині мак, мак (2, 316).

Іводі в долинах росли сади. Взяти хоча б слова із пісні «Ой вижду я на гору»:

Ой вижду я на гору,
Подивлюся в долину,
А в долині вишневий сад,
А в тім саду виноград (2, 61).

Пісенна спадщина українського народу доносить до нас весь природний колорит нашої драматері України. Щоб хоч на мить перенестись в ту Україну, де калина в лузі і у дворі, верба край долини, тополя в полі, хрущі гудуть над вишнями, треба хоч трохи випити води з тієї криниці, що зветься пісенною скарбницею рідного народу. Василь Скуратівський у передмові до книги А. І. Кондратюка «З вишневого саду» цілком справедливо зазначає: «...Ми загубили найсвітліше, найприродніше — людську любов до землі. Оце первісне начало — людина як частка природи, — без якого не може розвиватися будь-яка цивілізація, поступово ввійшло в небуття, знецінилось, а відтак і здевальувалося у

свідомості кількох поколінь».¹ Народна ж етнопедagogіка в усі часи прагнула зберегти тісний зв'язок людини й природи і тому через пісенну й казкову творчість намагалася виплекати у людині змалку «святенне ставлення до всього живого й неживого, що оточувало дитину. Майже весь поетичний текст колісанок одухотворював шляхетну повагу до звірят, багатого рослинного й тваринного світу».² Тому перед нами зараз стоїть важливе завдання на шляху відродження втраченого, «щоб зберегти себе й наступні покоління, мусимо повернутися до своїх правічних джерел — відновити народові його ж духовні традиції до природи як джерела буття».³

Квіти — обличчя нашої країни, її краса, і їх образи народ втілює у пісенну творчість, щоб донести до прийдешніх поколінь всі барви, що прикрашають ліси й луки, квітники й городи, та й взагалі символізують українську землю, український народ.

«Царівною квітів» називають троянду. В українському фольклорі троянда — це ружа, рожа. Вона — найпоетичніша квітка українських народних пісень, найяскравіша серед усіх квітів, які подарувала і якими тішить нас щедра природа.

Цвіт рожі часто символізує дівочі почуття. Ось, наприклад, як про це сказано в пісні «Як ішов я до своєї милої»:

Був я вчора під твоїм вікном,
А ти мала іншого.
Ой не мала, моє любе серце,
Ой не мала, не мала,
Він мя просив розмай рожу цвітну,
Я му в вікно подала» (1, 278).

А в пісні «Червона ружа трояка» цвіт рожі — це нещаслива доля жінки:

Червоная ружа трояка...
Ой мала я мужа,
Ой мала я мужа пняка (1, 464).

З квіткою рожі асоціюються і спогади про батьківщину, про домівку. Так у пісні «Брала дівка воду» співається:

Вирву я з рожі квітку
Та ой та пуцу на воду,
Пливи, пливи з рожі квітко,
Аж до мого роду (1, 437).

¹ Скуратівський В. Кому топтати ряс? // Кондратюк А. І. З вишневого саду: науково-художні оповідання. — К.: Молодь, 1991. — С. 3.

² Там же. — С. 4.

³ Там же. — С. 5.

Образ цієї квітки згадується у піснях «Посаджу я рожу», «Ой ізійду я на могилу», «Ой у лісі та й у лісочку» та ін.

З васильків, волошок, чорнобривців українські дівчата плели вінки, прикрашаючи ними свої голови. Ці квіти теж знайшли собі місце серед пісенних образів України. Це такі пісні, як «Понід мостом, мостом» (1, 262), «Де туман ярмом» (1, 232), «Було літо, було літо» (2, 285).

Народ, бажаючи підкреслити красу України, знов-таки звертається до типових образів. Так у пісні «Ой зацвіли фіалоньки» є рядки, що підтверджують це:

Ой зацвіли фіалоньки, зацвіли,
Аж ся гори з долинами прикрили (2, 251).

Такі рослини, як шавлія, рута, синя м'ята також є пісенними квітковими образами. Зокрема, це пісні: «Болить моя головонька» (1, 286), «Ой по горах, по долинах» (1, 422).

А ще в народі кажуть: «Нема у світі цвітнішого над маківочки, нема і роду ріднішого від матіночки». Неповторна краса, рідкісне видовище природи, коли цвіте мак.¹

З маком порівнюють велич, міць народу. Так у пісні «Ой не знав козак» є слова:

Гей, стоїть військо славне запорізьке,
Та, як мак, процвітає (1, 32).

Символізує червона макова квітка й нещасливу долю, швидко-минучі літа:

Та пропав мій вік,
Як маків цвіт,
Що вночі зацвів,
А вдень опав (1, 409).

Зелений килим землі теж опоеетизовано в народних піснях. Так дослідник-мовознавець А. П. Коваль у своїй книзі «Слово про слово» наводить такі рядки:

«Чи я в полі не травиця була,
Чи я в полі не зелена росла?
Взяли ж мене покосили
І у сіно посушили...

Як відомо, травиця, про яку співається у пісні — це збірна назва, а в цих рядках — ще й пісенний образ, який викликає уявлення про щось молоде, ніжне, беззахисне... А далі за збірною назвою трави стоять сотні назв найрізноманітніших рослин.

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 31.

Барвінок зі своїм пишнозеленим листом і небесноголубими квітами, схожими на зірки, оспіваний у піснях нашого народу і у віршах багатьох поетів».¹

Ця рослина щедро оспівана у фольклорній творчості, має багато символів. Барвінок — символ хлопця. Дівчина звертається до милого з ніжними заклинаннями:

Ой ти, козаче, зелений барвінку,
Прийди до мене хоть у неділку,
Ти прийди до мене, хрещатий барвіночку!²

Близька до першої і пісня «Ой ізйди, зйди, ти, зіронько ве-
чірняя»:

Ой ти, козаче,
Ти хрещатий барвіночку (1, 356).

Або пісня «Болить моя головонька»:

Зелений барвіночку,
Стелися низенько.
А ти, милий чорнобривий,
Присунься близенько. (1, 286).

Барвінок в українських піснях — це також символ кохання, вірної і взаємної любові. Ось такі пісенні рядки повні бадьорості і торжества нестримних почуттів:

Ой стелися, барвіночку,
Не коренем — листом!
Кличе козак дівчиноньку
Не голосом — свистом.³

Як і калина, барвінок — це символ дівчості, а її своєрідна емблема — це барвінковий вінок:

А одно зіленько барвінок,
То дівчатонькам на вінок.⁴

А ось як про це співається у пісні «Гаєм зелененьким»:

«Гаєм зелененьким вода тече.
На яворі соловей щебече,
Там дівчина мила
Віночок увила
З барвіночку.

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 31.

² Там же. — С. 48.

³ Там же. — С. 48.

⁴ Там же. — С. 50.

У часи середньовіччя через нев'янучу зелень і велику живучість барвінку приписували якусь надприродну силу, вважали його символом вічності та постійності. Вважали, що барвінок оберігає людину, яка його має при собі, від влади диявола і всілякої нечисті». ¹

У пісні «За річкою, за Дунаєм» є такі рядки:

Дівча сина народила,
Барвіночком обстелила.
Не рвіть, дітки, барвіночку,
Не збудить дитиночку! (1, 233).

Молода мати, обстеливши своє дитя барвінком, бажає сину спокійного сну, щасливої долі.

Хміль теж здавна є улюблена в нашому народі рослина і в багатьох народних піснях «вона — символ самого життя. Існував звичай: хлопець освідчувався в коханні там, де хміль росте. Тут і побачення відбувались. В пору цвітіння хмелю найчастіше і одружували молодят». ²

Росте хміль в дикому вигляді майже повсюдно — в лісистих місцевостях, переважно в чагарниках, по берегах річок — скрізь, де є волога. «Культивується хміль і як декоративна рослина. Здавна в українців був звичай мати в'юнкого красеня у себе на городі». ³ Про це свідчать і слова із пісні «Виорю я нивку»:

Виорю я нивку
Широкою,
Да й посію хмелю
Високого (1, 468).

А взагалі в українській народнопоетичній творчості хміль — це символ хлопця, як у пісні «Ой хмелю ж, мій хмелю (2, 34).

Часто образ хмелю і в інших піснях подибуємо, де йдеться про кохання, дівочі почуття, про вірність:

Ой вийся, хмелю,
Вище моїй хати!
Ой пусти мене,
Мати, погуляти.

Або в пісні «Тонкая хмелиночка»:

Тонкая хмелиночка
На яр подалася —

¹ Коваль А. П. Слово про слово. — С. 108.

² Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 115.

³ Там же. — С. 115.

Молода дівчинонька
В козака вдалася.
Така тиха, така й мова,
Така говіронька:
Як зійдуться докупоньки —
Вірна розмовонька.¹

Пісні України доносять до нас відомості й про те, які саме рослини росли в городах, в садах. Однією найпоширенішою рослиною був льон. Льон — це також український символ. Вечорами жінки й дівчата збиралися в якійсь хаті і пряли з льону полотно. А прясти вміли всі, бо то не господиня й не дівка, котра не вміла прясти. Ткати й прясти — це ознаки честі кожної дівчини, бо лише власноручно витканою та вишитою хусткою мала зустрічати нареченого. Тому цього ремесла учили матері дочок змалку. Та й пісні про льон, мабуть, виникали саме тоді, коли довгими вечорами ткали жінки полотно.

На Україні збереглося багато чудових пісень народних про льон. Одні їх назви такі образні та милозвучні: «Поза лісом зелененьким брала вдова льон дрібненький», «Ой у полі льон зелененький», «Попід гай, попід гай зелененький, там збирала дівка льон дрібненький», «Брала дівка льон, льон» та ін.²

Слід зазначити, що зображення квіток льону входить в українські орнаменти, візерунки, вишиванки та різьблення.

Росли на городі в господині і коноплі. Академік В. Л. Комаров писав: «Звичайні дикі коноплі супроводжували садиби і селилися на оброблених місцях, поблизу людини, ніби самі напрошувалися в культуру».³ Коноплі настільки органічно ввійшли в український побут, що стали складовою частиною образної системи українського народу. Так в українській пісні «Брала дівка льон, льон» співається:

Брала дівка льон, льон,
Та ще й конопельку (1, 171).

Пісенність України нагадує нам і про те, яку городину вирощували українці. Це і огірочки, про які співається в піснях: «Ой у полі конопельки» (1, 433), «В кінці греблі шумлять верби» (1, 345), «Посадила огірочки» (1, 316). В останній так співається:

Посадила огірочки
Близько над водою.

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 116.

² Там же. — С. 102.

³ Див.: Коваль А. П. Слово про слово. — С. 92.

Ростіть, ростіть, огірочки,
В чотири листочки...

Саджали на городах і квасолію. Так у пісні «Оре плужок під лужок» співається:

Послав мене мій миленький
Квасолію садити,
А сам пішов із кумою
До корчомки пити (2, 21).

Сіяли і петрушку, і чорнушку, підтвердженням цього є такі рядки народної пісні «Орю я, орю я»:

Сію я, сію я
А в городі та петрушечку,
За городом та чорнушечку.
Сію я, сію я (2, 119).

Та чи не найбільш з-поміж культурних рослин опоетизовані хлібні культури. Найчастіше — це жито, пшениця, овес. Так з пісні «Ой ярюм, ярюм, ой пшениченька ланом» ми дізнаємося, що пшеницю сіяли частіше на низинах, а овес на більш підвищеній місцевості:

Та ярюм, ярюм,
Ой пшениченька ланом,
А горою овес (1, 320).

Аналізуючи пісні, де згадується пшениця, можна простежити весь процес догляду за цією рослиною. Так у пісні «Ой у полі тихий вітер віє» козак сіє пшеницю:

Ой у полі тихий вітер віє,
А там козак пшениченьку сіє (1, 384).

А у пісні «За нашою слободою» співається:

Та полола пшениченьку
Та вирвала травиченьку (1, 38).

Або ж як про це говориться у пісні «Ой ти, місяцю-зоре»:

Ой ти, місяцю-зоре,
Освіти же все поле.
Ой там моя дівчинонька
Та й пшениченьку поле (1, 228).

І у пісні «Ой під горою» відображено вже завершальний процес по догляду за пшеницею — жатва:

Прийди, козаче,

Пшеницю жати,
Дам тобі бандуру
На всю ніч грати (2, 109).

Як з калиною, так і з пшеницею порівнюють дівчину у пісні «Чи я в лузі не калина була»:

Чи я в лузі не калина була,
Чи я в лузі не зерниста була?

Поряд з образом пшениці дуже часто виступає і образ жита — злакової культури, яка широко культивується на Україні. Жито було в українців символом святині, гречності, самого народу. Для прикладу можна навести хоча б такі рядки пісні «Зелене жито, зелене»:

Зелене жито, зелене...
Хороші гості у мене,
Хороші гості за столом,
Зелене жито за селом (1, 213).

Або ж рядки з пісні «Вишні, черешні розвиваються»:

Ясне сонечко усміхається,
Жито силюньки набирається (2, 140).

У пісні «Ой журавлю, журавлю» співається про те, що не та нива краща, де випасають худобу, а що жито родить:

Лучча нива першая,
А не тая другая.
Бо на першій ниві жито жав,
А на другій воли пас (2, 18).

Образ жита згадується в таких українських піснях: «Жито мати» (1, 386), «Ой на горі жито» (1, 371), «Та бодай тая степовая» (1, 318) та в багатьох інших піснях.

Згадує народ у пісенній спадщині і рослини, що засмічували посіви та городину. У пісні «Ой ти, місяцю-зоре» є рядки:

Ой там моя дівчинонька
Та й пшеницю поле.
Ой поле ж вона, поле
І кукіль вибирає
Та й на сонце поглядає (1, 228).

Кукіль, про який співається в пісні, — рожева квітка, схожа на дзвіночок, зі світлим стеблом і сивувато-зеленим вузьким листям, найчастіше росте в житі, у пшениці, серед льону.¹

¹ Детальніше див.: Коваль А. П. Слово про слово. — С. 99.

А у піснях «За нашою слободою» та «Посію я мак над водою» згадується лобода. Так у першій співається:

За нашою слободою
Родить жито з лободою (1, 38).

У другій:

Посію я мак над водою,
Та заріс мій мак лободою (1, 409).

Взагалі лобода — це найпоширеніший бур'ян, що засмічує посівні та городні культури.

У пісні «Ой ізійди, зійди, ти зіронько вечірняя» згадується бур'ян, що широко відомий українцям — це буркун:

Ой стелиться мені
Широкий лист бурковини,
А під голови —
Голубая та жупанина (1, 356).

Буркун — трава з трійчастим листям і блідними квітками. Коли ж трапиться прочитати «В огороді буркун-зілля, по тичині в'ється» (народна пісня), — то не диво: його садили, щоб додавати до тютюну-самосаду.¹

Рідше в народних піснях зустрічаються образи материнки («Ой у полі нивка» (1, 260), кременини («Коло млина кременина» (1, 403), очерету («Ой летіла зозуленька, стала говорити» (1, 140), тирси, катрану («Та не жур мене, моя мати» (1, 100), куширу («Ой у полі могила» (2, 73), кропиви («Ти кропивонько» (2, 14), осоки («Ой на горі вогонь горить» (1, 114) та ін.

Майже в усіх народів є улюблені дерева-символи. У канадців — клен, у росіян — берізка і горобина, а в нас — верба і калина.² «Без верби і калини нема України», — каже образне народне слово. Росте калина по тінистих лісах, гаях і дібровах, на схилах, на узліссях і лісових галявинах. Її і біля хати садять.³

Кущ калини біля хати — це не тільки краса, а й глибокий символ, наш духовний світ, наша спадщина. Дуже шанували колись люди цю рослину.

У народі побутувало неписане правило: перш ніж будувати нову хату — на подвір'ї посадити кущ калини, і буде ця калина у дворі символом родинного благополуччя й достатку, добробуту й щастя родини. У народній пісні «Прощай, слава» співаєть-

¹ Детальніше див.: Коваль А. П. Слово про слово. — С. 100.

² Детальніше див.: Дაცевич Г. С., Гречук Г. М. Два уроки з народознавства про калину // Українська мова й література в школі. — 1991. — № 5. — С. 47.

³ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 14.

ся про таку калину, на якій щебече соловейко-провісник сімейної злагоди і кохання:

На калині, біля хати,
Соловей співає.
Співай, співай, соловейко,
Сидя на калині (1, 99).

«Із калиною в народній пісенній творчості дуже часто асоціюються патріотичні почуття, любов до Батьківщини. Згадаймо відому баладу часів Хмельниччини «Розлилися круті бережечки» (або інша назва «Гей у лузі червона калина»). Тут калина символізує мужність і незламність духу у боротьбі за незалежність рідного краю, благородний порив цю незалежність виборювати, відстоюючи рівночасно свободу і гідність людську:

А ми ж тую червону калину,
Гей, гей та піднімемо,
А ми ж свою славу Україну;
Гей, гей та розвеселимо!»¹

Калина — це той символ, що й пам'ять людську береже, нагадуючи про милі краї, символ безсмертя, невіддільний від життя. Козак, умираючи на чужині, просить:

Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину;
Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
Будуть мені приносити від родоньку вісті!²

Або як це у пісні «Ой а в городі, ой а в городі»:

Ой насипали, да, гей, насипали,
Насипали високою могилу.
Ой посадили, да, гей, посадили,
Посадили червону калину (1, 108).

За давньою українською традицією на могилах загиблих воїнів садили калину. І вищезгадані пісні є цьому підтвердженням.

Та найчастіше з калиною порівнюють дівчину: «Дівчина, як в лузі калина». І взагалі калина як символ — це дівчина, жінка. Микола Костомаров пише, що калина — це символ «жіночості в найширшому розумінні. Все духовне життя жінки — її дівочість, невинність, кохання, заміжжя, радість і горе, родинні почуття — все знаходить своє відображення в пісні...».

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 14.

² Див.: Там же. — С. 15.

Калина й дівчина — нерозлучні і невід'ємні.¹
І прикладом цього є пісня «Ой поїхав я до млина»:

Ой поїхав я до млина,
А там дівка, як калина (2, 212).

Або ж пісня «Чи я в лузі не калина була»:

Чи я в лузі не калина була,
Чи я в лузі не червона була?
Взяли ж мене поламали
І в пучечки пов'язали (1, 407).

Підтекст цієї пісні варто розуміти так:

Калина червона — це дівчина молода, ламали калину — зламали долю дівчини, в пучечки пов'язали — заміж віддали, шлюбом зв'язали. Та не завжди заміжжя було по любові, про це співається в інакомовній формі так:

Та чи я в лузі не калина була,
Та чи я в лузі не червона?
Нащо мене поламано
І в пучечки пов'язано?
Нешастя моє,
Недоля моя! (1, 407).

Близька за змістом до вищезгаданої пісні є пісня «По той бік гора»:

Калина моя,
Чом ти не цвіла?
Зима люта та й цвіт оббила
Тим я не цвіла!

Ця пісня про нещасливу долю дівчини, бо калина, що не розцвіла — недобра прикмета, асоціюється з дівчиною, що не зазнала щастя, розкоші, кохання. Схожі за тематикою й звучанням до згаданих і такі пісні, як: «Ой горе, горе калині при долині», «Ой у лузі та ще й при березі», «Жалі, жалі мої», «Та повій, вітре, з яру» та багато інших.²

Калина як пісенний образ в тісній співдружності й гармонії з іншими образами українських пісень, що доносять до нас відголоски нашої прадідівщини, товаришує калина з іншими рослинами, тваринами, птахами, як у пісні «Куц калини процвітає»:

Куц калини процвітає,
Та звідгіль зо...ой, зозулина, гей,
Виліта (1, 77).

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 19.

² Там же. — С. 25.

До того ж калина виступає своєрідним оберегом. Ось як у пісні «Ненько моя, та не гай мене»:

Прип'яв коня під могилою,
А сам ліг спати під калиною (1, 37).

Дуже часто в українських народних піснях використовуються кущові рослини, що повсюдно ростуть на Україні. Це, зокрема, терен. Образ терну органічно увійшов у пісенну образність: «Синє, як терен», «Очі чорні, як терен», «Чорні очі, як терночок, а брівоньки, як шнурочок» та ін. Народна естетика за красу вважала наявність у дівчини чорних, як терен очей. Ось як співаєть-ся в одній із пісень:

Урвала собі чорного терну
Та приложила к своїм оченькам:
Коби ж у мене такії очі,
Годила би-м ся паничеві.

Та найушлавленіший, знаний як художній образ, терен за відомою народною піснею «Цвіте терен, цвіте терен», що ось уже який час з покоління в покоління звучить так емоційно вражаюче. Туга й печаль дівчини, що її миленький поїхав другої шукати, зворушує, бере в полон до щему душу однаково юну і старечу, розчулює її:

Цвіте терен, цвіте терен,
Листя опадає,
Хто в любові не знається,
Той горя не знає.¹

«Народна мудрість наголошує на виокремленості терну з-поміж інших кущів та дерев: «На терню не народяться яблука», «Тернина грушок не родить».

Як ознака запустіння увійшло в образний вислів «Позаросли шляхи тернами».² Пісенна творчість зафіксувала в своїх надрах таку ознаку терну, як запустіння. Взяти хоча б такі українські пісні, як «Чого дуб зелений»:

Здається, недавно —
Два чи три года.
А вже тая стежка
Терном заросла (1, 419).

Або «Ой давно, давно»:
Ой давно, давно я в батька не була,

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 107.

² Там же. — С. 110.

Вже й тая стежечка терном заросла!
Терном, терном ще й шипшиною (1, 418).

І в першій, і в другій пісні постає образ дороги, що терном поросла. З одного боку, тернові зарослі символізують те, що це давно неходжена дорога, а в іншому, мабуть, і те, що вороття по цій дорозі більше не буде, бо тернистий шлях дуже тяжкий, його важко подолати. І підтвердженням цього є рядки із пісні «А попід тереном», яка співзвучна з уже згаданими піснями:

А попід терен, гей, попід терен,
Гей, там бита доріженька лежить,
Попід терен та й убитая,
Слізеньками та й облитая (1, 186).

Завдяки своїм колючкам і міцному гіллю терен увійшов в життя народу як надійний оберіг. Пісенна творчість зафіксувала це у такій пісні, як «Недалеко мій миленький оре»:

Терен, мати, коло хати,
Схочу — перескочу (2)
Отдай мене, моя мати,
За кого я хочу (1, 294).

У цій пісні терен має символічне значення, а не просто називає рослину. Причому в цій пісні терен є символ перешкод, що стоять на шляху закоханих, або на шляху щасливого шлюбу.

У пісні «Ой а у полі, гей, терен, теренок» є такі слова:

Ой, а у полі, гей, терен, теренок,
Попід терном та доріженька йде (1, 98).

Чому саме попід терном? Бо терен надійно оберігає доріженьку від ворогів та інших небажаних перехожих.

А у пісні «Побратався сокіл» терен оберігає соколят від ворогів:

Твої, брате, дітки полинули в луки,
Сіли вони в лісі
На високім дереві,
На колючім терні (1, 34).

І ще цікава властивість тернового дерева — воно може бути сировиною. Так у пісні «Ох, і не стелися, хрещатий барвіночку» співається:

А я, як жив буду,
Та все те забуду:
Воли й вози покуплю,
Мережані ярма,

Тернові занози
Ще ж бо й сам я пороблю (1, 165).

З наведених прикладів ми бачимо, що в народних піснях терен згадується як рослина, що росте біля хати, в полі, вздовж доріг, як сировина для виготовлення певних знарядь, а також включається у певні образні конструкції: порівняння — «очі, як терночок», паралелізми — «цвіте терен, цвіт той опадає, хто з любов'ю не знається, той горя не знає», символи (символ перешкод) «...терен, мати, коло хати, схочу — перескочу. Отдай мене, моя мати, за кого я схочу...».

Серед словесних образів дерев у пісенній творчості українського народу найчастіше використовується образ верби, бо верба — здавна одне з найпоширеніших дерев на Україні, одне з найулюбленіших в народі. Здавна супроводжує вона людські поселення і оселі.¹

Раніше вербами обсаджували дороги й городи, ставки й береги, левади та греблі.² Згадати хоча б пісню «В кінці греблі шумлять верби»:

В кінці греблі шумлять верби,
Що я посадила...
Нема того козаченька,
Що я полюбила (1, 345).

Народна мудрість зауважила: де ростуть верби, там чисті джерела води.³

Зафіксовано це і в українських піснях: «Ой вербо, вербо», «Туман горою», «На поточку прала». В останій є такі слова:

На поточку прала,
На вербочку клала.

І стає зрозуміло, що у водоймищі чиста вода і над цим потоком як очисний засіб росте верба.

З давніх-давен криниці переважно копали під вербою. Верби над ставом — традиційна прикмета українського села. «Де сребліє вербиця — там здорова водиця» — говорить народне прислів'я. «Річ у тім, що верба — природний фільтр усіляких домішок. У річці воду для пиття також брали під вербою. А де копали колодязі, на дно клали вербову дощечку, а невеличку, завбільшки з долоню, — у відро з водою. Це дезинфікує воду, по-

¹ Детальніше див.: Кондратюк А. І. З вишневого саду. — С. 139.

² Див.: Щербина В. І. Ой вербо, вербо зелена... // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 7. — С. 52.

³ Там же. — С. 52.

ліпшує смакові якості, надаючи їй «вербового духу», що його утворюють смолисті речовини.

І спостережлива народна мудрість помітила: «Де верба, там і вода», «Там криниця, де вербиця».¹

В українській народній пісні «Туман горою» є такі рядки:

Над пшеницею
Та зелена верба,
А під вербою
Та криниця нова (1, 273).

І ці рядки є доказом того, що справді вербами обсаджували поля, а під вербами копали криниці, колодязі.

Іноколи верба може символізувати в пісенній творчості й сум, розлуку. У пісні «Висока верба» співається:

Висока верба, тонка галуза
Зелений лист пускає.
Велика люба, тяжка розлука
Серденько уриває (1, 244).

Та найчастіше золотокаса красуня-верба — це молода дівчина. У пісні «На городі верба рясна» на цьому образі побудовано паралелізм:

На городі верба рясна...
Там стояла дівка красна.
Хорошая та вродлива,
Її доля нещаслива (1, 216).

Наведемо ще кілька рядків з відомих українських пісень, де верба символізує дівчину:

Ой ти, верба моя кучерявая,
Ой коли ж ти зійшла, коли виросла?

Або:

Схилилася верба з верху — до коріння,
Вінчалася Маруся з ранку до полудня;
Чия то верба, чия то вишня,
Чия дівчина в сад гулять вийшла?²

Вишні, черешні, груші, яблука — це дерева, що росли в зелених українських садах. В народнопісенній творчості відбита шана до цих дерев. Рядки з пісні «Ой послала мати» прекрасно ілюструють рослинну різноманітність саду:

Ой послала мати да, гей, Катерину

¹ Кондратюк А. І. З вишневого саду. — 140.

² Там же. — С. 148—149.

В вишневий садочок, ох, да, гей, по калину (2)
Та й пробила ніженьку, гей, на ожину (1, 372).

В саду ростуть і вишні, і калина, і ожина. Сад в українців був прикрасою оселі, символом гостинності. І про це свідчать слова з пісні «Ой летіла зозуленька»:

Ой маю я три сестрички,
А четвертий брат,
Сходжу їх скликати
В яблінковий сад (1, 415).

А у пісні «Та туман яром котиться», вишня — образ дівчини. Дівчина зіставляється в пісні з квітучою вишнею за своєю пишністю, молодістю, свіжістю. В цій пісні є також натяк на те, що весна — пора кохання:

В саду вишенька цвіте,
Козак до дівчини йде. (1, 269).

А пісні «Задумали Базилевці» (1, 135), «Сидить пташка на черешні» (1, 339), «Куди вітер віє, то туди і я хилюся» (1, 367) є підтвердженням того, що груші, черешні, яблуні були ще й плодоносними, радували господарів саду смачними фруктами. Так в останній співається:

Що дівчина вірна,
По садочку ходить.
Та грушечки збирає.
Ой назбирала грушок,
Повнесенький фартушок (1, 367).

Особливою популярністю користувалися такі дерева, як дуб, береза, тополя, явір, ялина, які були поширені по всій Україні, тому дуже часто включаються в образну тканину народних пісень, їх образи вживаються як в прямому, так і в переносному значенні.

Дуб шанували в народі за довголіття, міцність, вологостійкість. Через те його деревину використовували при будівництві житла, на клепки бондарських виробів тощо.¹

І слова з пісні «Ой у полі озерецько» є цьому підтвердженням:

Ой у полі озерецько
Там плавало відерецько:
Соснові клепки, а дубове денце,
Не цураймось, моє серце! (1, 355).

¹ Див.: Горленко В. Ф., Наулко В. І. Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль // Культура й побут населення України. — К.: Либідь, 1991. — С. 192.

Часто в пісенній творчості дуб включається в різні образні конструкції, зокрема у паралелізм:

Зелений дубочку,
Чого похилився?
Молодий козаче,
Чого зажурився? (1, 81).

Або:

Не було того й не буде,
Щоб сухий дуб листя мав.
Не було того й не буде,
Щоб багатий бідну брав.*

Або ще:

Чом дуб не зелений?
Бо туча прибила.
Козак невеселий,
Бо лиха година (1, 332).

В українській пісні дуб — це образ-символ хлопця.

Прикладом цього може бути пісня «Ой ти, дубе кучерявий», у якій є такі рядки:

«Я ж думала, що дуб зелененький,
Коли бачу — козак молоденький».*

Або:

Ой ти, дубе кучерявий,
Лист на тобі рясний;
Ти, козаче молоденький
Словами прекрасний (1, 312).

Або:

«Зелений дубочок
На яр похилився,
А син своїй неньці
В ніженьки вклонився».*

Згадується дуб у таких українських піснях, як: «Дівчинонька по гриби ходила» (1, 385), «Ой зацвіла черешенька» (2, 8), «На долині дуб, дуб» (1, 448), «Чого дуб зелений» (1, 419) та ін.

Березу на Україні любили, шанували головним чином за красу й декоративність. У пісні «Береза, береза» є слова, що змальовують красу цього дерева:

Береза, береза,
Листечком дрібненька,

* Пісні, позначені зірочкою, записані під час фольклорних експедицій на Дніпропетровщині і зберігаються у особистому архіві автора.

Да листечком дрібненька,
Корінням тоненька (1, 446).

Або схожа за змістом до неї пісня «Береза стояла»:

Береза стояла
Да тонкая гонкая,
Да висока стояла,
Да ще й кучерява (1, 381).

Часто в пісенності України береза — це образ дівчини, що така ж тонка, струнка й тендітна, як це прекрасне дерево:

А в полі береза,
А в полі кудрява,
Хто йде — не минає,
Березу ламає (1, 285).

Приблизно таким як до берези було ставлення українців до тополі. Тополями обсаджували поля, шляхи, садибу.¹ Рядки з пісні «Од поля до поля» свідчать про це:

Од поля до поля
Виросла тополя
Гей, виросла тополя (2, 44).

Подібно березі, тополя теж символізувала українську дівчину. Цей образ вводиться в поетичний паралелізм:

Ой у полі дві тополі
Одна одну перехитує,
А в козака дві дівчини,
Одна одну перепитує (1, 361).

Є цілий ряд пісень, у яких дівчина, або молода жінка перетворюються на тополь:

«Жала вона, жала,
Жала й недожала
Та й у чистім полі
Тополею стала».*

На Правобережжі й подекуди Лівобережжі білу тополю називали явором. Явір також дуже шанувався на Україні.² Явір стоїть поряд інших українських образів і теж є невід'ємною час-

¹ Див.: Горленко В. Ф., Наулко В. І. Народні знання, світоглядні уявлення, вірування, мораль // Культура й побут населення України. — К.: Либідь,

² Там же. — С. 192.

тиною України. Прикладом може бути пісня «Тихо, тихо Дунай воду несе»:

Над Дунаєм явір зелененький,
Під явором коник вороненький,
А під явором коник всроненький,
На конику козак молоденький (1, 337).

Рідше за згадані дерева в українських піснях згадуються такі дерева, як ялина («Ой у лісі на калині» (1, 405), сосна («Іхали козаки із Дону додому» (2, 55), ліщина («Зеленая та ліщинонька» (2, 234) та ін.

Та природа була німою, мовчазною і безпорадною проти шкідників, якби її не населяло пташине царство. Чи велике пташине царство України? Відповідь на це запитання теж дають ліричні пісні українського народу. Птаство України, яке оспівують народні пісні, представляють лелеки, орли, соколи, чайки, пугачі, голуби, чаплі, щиголі, круки, черногузи, сови, снігурі, шуляки, сороки, журавлі, горлиці та багато інших. Кожен з цих образів включається у певний поетичний контекст і надає пісні особливой чарівності й неповторності.

Образи птахів надзвичайно широко застосовуються у пісенному фольклорі. В більшості випадків вони включаються в різні образні конструкції, такі як порівняння:

(А мій милий йде,
Як голуб гуде (1, 442).

символи:

(Ой там на горі,
Ой там на крутій,
Ой там воркувала
Пара голубів),

паралелізми:

(Ой полетіли двоє голубів на воду,
Ой кохалися двоє діточок зроду (1, 240)

та інші.

В результаті нашого дослідження вдалося виявити пісню «Що щиголь гадає», яка побудована на наскрізному паралелізмі. Персонажі цієї пісні не люди, а представники пташиного царства, що значною мірою характеризують представників птаства, яких можна зустріти на території України: щиголь, синиця, ластівка, зозуля, соловейко, сорока, чапля, крук, черногуз, сова, снігур, горобець, шуляк, пугач. Привертає увагу те, що в цій пісні птахи діють як люди. Вони справляють весілля, причому кожен птах виражає певний людський характер:

Що щиголь гадає,
Що жінки немає?
Марно щиголь молодий
В світі пропадає.
Щиголь — хлопець гарний
І на вроду вдатний,
Засватав він гарну птицю —
Молоду синицю.
В суботу ввечір
Могорич запили,
А в неділю до схід сонця
Весілля зробили.
Ластівочки — дружечки
Вінок завивали,
А зозулі-свашечки
В долоні плескали.
Соловейко у садочку
Став в сопілку грати,
А сороки-білобоки
Пішли танцювати.
Чапля коло печі
Страву доглядає,
А крук меду доливає,
Гостей напуває.
А черногуз-батько
Розгулявся гладко,
Сова сидить за столом,
Скоса поглядає.
А снігурик-дружба
По подвір'ю ходить,
А горобці в коноплях
Наробили шкоди.
Шуляк на порозі
Стоїть на сторожі,
Пугач п'яний, безпам'ятний
Лежить на дорозі (2, 168).

Досліджуючи поетичні текети української народної лірики, ми помітили, що найчастіше в піснях зустрічаються образи голубів. Можливо, це пояснюється тим, що голуб завжди живе біля людської оселі. Це птах, який прагне, як і людина, жити в парі. Птах спокійної, мирної вдачі. Голос цього птаха надзвичайно приємний, він не викликає роздратування, він чарує своїм вуркотінням до голубки, що нагадує тиху розмову закоханих. Голуб — птах

делікатної вдачі. Він своїми крильцями і шийкою горнеться до голубки, що нагадує пестощі закоханих, це птахи, які, торкаючись одне одного дзьобиком, підтверджують ніби «подружню вірність», жаданість одне одного, що в людському житті закріплює поцілунок. Саме тому дуже часто людина проводить паралелі між стосунками парубка й дівчини, чоловіка й жінки, голуба й голубки. Саме тому в повсякденній мові часто зустрічаються звороти: «як голуб з голубкою», «як голуб'ята», «закохані голубляться». Саме тому образ голубів включається у різні образні конструкції.

Так образ пари голубів у народній пісні виступає як образ-символ. Голуби — це пара закоханих, які не можуть жити одне без одного. А про те, що голуби — птахи вірності, відданості, любові, свідчать такі рядки з українських народних пісень:

З тої гори високої вітер повіває,
Сивий голуб-голубочок голубки шукає.
Ой яка ж то голубочка, ой як дуже мила.
Не маленька, рум'яненко, сама чорнобрива.
(«З тої гори високої» (1, 209).
Ой там за лісом, за дубиною
Сидів голубко з голубиною (2)
Обнімалися, цілувалися,
Одним криленьком накривалися. (2)
(«Ой там за лісом, за дубиною» (1, 362).

або:

Голубко моя сизокрилая,
Не їси, не п'єш, чого все гудеш?
— Ой як же мені та й бо не густі, —
Немає мого сизокрилого,
Ще й дружба мого чорнобривого!*

Образ голуба чи голубки часто включається в поетичне звертання і є синонімом до слова милий, мила, парубок, дівчина:

Ой мій миленький, голубку сивенький,
Не по правді живеш,
Ворота хиляєш, хатоньку минаєш
Та й до іншої ідеш (1, 292).

Дуже часто в піснях образ голуба й голубки вживається як неузгоджене означення-прикладка:

Ой як вийшла мила
Голубонька сива... (1, 370).

Все це є підтвердженням того, що образ голубів настільки органічно ввійшов в пісенну лірику народу, що такі вислови, як

«голубчик сивенький», «голубонько мила», часто вживаються в піснях і виступають заміниками образу коханої та коханого.

Символом землі української можна вважати й співуна солов'я, що своїм перетьюхуванням збуджує в людей і сум, і радість, і почуття гордості за те, що випало таке щастя жити в Україні, тішитися солов'їним співом, милуватися калиною. А про те, що українців завжди зворушувала солов'їна пісня, свідчать рядки багатьох українських пісень:

Соловей каже:
Тьюх-тьюх, тьюх-тьюх.
Котяться сльози,
Як той горох.
(«Ой вербо, вербо» (1, 453).

Про те, що соловей був справді символом отчої землі, свідчать слова української народної пісні «Ой піду я в ліс по дрова»:

А на чужій сторонці
Ні батька, ні пеньки.
Тільки в саду вишневому
Співа соловейко (1, 426).

Спів солов'я у пісні — єдина вітха і розрада на чужині. А про те, що українці обожнювали цього птаха, надавали йому магічної сили віщуна, птаха, який все знає, про це свідчать рядки з пісні «Ой чи воля, чи неволя»:

Ой піду я у садочок,
Ой да щипать-рвати ягідочок.
Ой чи рвала, чи не рвала,
Ой да соловейка розпитала:
— Соловейку сизокрилий,
Ой да скажи правду, де мій милий (1, 207).

Своєрідний і цікавий образ зозулі в українській пісні. Найчастіше зозуля в піснях — образ жінки-матері:

Летіла зозуля
Та й стала кувати,
Ой то не зозуля,
То рідная мати.

Часто устами зозулі промовляють вдови, до неї звертаються сироти, а також знедолені. Тому образ зозулі в українській пісенності асоціюється з тяжкою долею, сумом, невдалим заміж-

жям, тугою за батьківщиною та ін. На підтвердження цього наведемо рядки з відомих українських пісень:

А зозуленька
Ку-ку, ку-ку
За що ж я терплю таку муку?
(Ой вербо, вербо (1, 453).

У цій пісні куванням зозулі промовляє жінка, яка натерпілась лиха через чоловіка п'яницю.

А зозуля з пісні «Ой полети, зозуленько» — символ батьківщини, символ материнської хати, єдина згадка й втіха на чужині, жива естафета-віщунка суму й одночасно посланниця, що здійснює зв'язок між розлученою родиною:

Ой полети, зозуленько,
На зорі раненько,
Та й на моїй родиноньці
Закуй жалібненько!
Сядь зозуле, край віконця,
Де мати сідає,
І з якого мене пенька
Щодня виглядає.
Облітай же, зозуленько,
Вишневий садочок,
Та й принеси хоч квітоньку,
Ход один листочок! (1, 423).

Близькі до згаданих і пісні «Ой сивая зозуленька» (1, 401), «Ой мала мати дочку» (1, 457) та інші. Образ зозулі у піснях часто є складовою таких поетичних конструкцій як паралелізм та протиставлення:

«Ой раненько зозуля кувала,
А мати синочка на фронт виряджала».*

Схожі між собою в українських піснях образи ворона та пугача. Бо ці птахи, часто в піснях навіть своєю присутністю, викликають негативні емоції. Для прикладу візьмемо пісню «Ой кряче, кряче та чорненький ворон»:

Ой кряче, кряче та чорненький ворон
Та у лузі над водою;
Ой плаче, плаче, молодий козаче
На конику вороному.
Ой кряче, кряче та чорненький ворон
Та на глибокій долині;

Ой плаче, плаче, молодий козаче
По нещасливій годині. (1, 90).

У цій пісні образи ворона й козака вступають між собою в паралельну конструкцію: ворон — провісник суму, своїм криком ніби підсилює почуття туги, що викликане нещасливою годиною в житті у козака. А птах пугач ось як входить в пісенний образ у пісні «Ой скинемось та й по таляру»:

Приїхали під байраки,
Та й стали коня попасати.
Стали коня попасати,
Ой почав пугач та й пугати.
Ой ти, пугачу та пугаченьку,
Не пугай в саду, в байраченьку.
Як же мені та не пугати,
Що наїхали гайдамаки?
Гей, хочать байрак ізрубати (1, 68).

Пугання цього птаха викликає тривогу, передчуття чогось недоброго. У народі пугач — це провісник нещастя.

Дуже близькі і схожі між собою в пісенному фольклорі образи орла і сокола. У пісні «Побратався сокіл» є такі рядки:

Побратався сокіл
З сизокрилим орлом (1, 34).

Це метафорична конструкція, яка включена в поетичний твір, побудований на наскрізному паралелізмі.

Сокіл і орел в українських піснях — це перш за все образи, що символізують мужніх, відважних чоловіків. Крім того вони часто виступають і як синоніми до представників чоловічої статі. Наприклад:

«Де ж ти, млиий?
Де ж ти, сокіл?
Де ж ти, пташка, озовись?
Він подав свій голосочок
Та обое обнялись».*

Або:

Ой куди їдеш та й одїжджаеш,
Сизокрилий орле,
Ой хто ж мене, та й молодую,
Без тебе пригорне
(«Ой у лісі, та у лісочку» (1, 456).

Образи орлів використовуються і в пісенних паралелізмах:

«А вже з тої криниченьки
Орли воду п'ють,
А вже тую дівчиноньку
До шлюбу ведуть».*

Образ сокола не поступається образу орла по частоті його використання в пісенному фольклорі:

Посади його, дочко,
За сосновий столик.
Та назви його, моя дочко,
Сивенький соколик...
(«На долині дуб, дуб» (1, 448).

У цій пісні сивеньким соколиком батько дочку змушує називати нелюба.

Образ галки в народних піснях вводиться в поетичні паралелізи:

«Летить галка через балку,
Літаючи криче,
Молодая дівчинонька
Ходить гаєм, плаче».*

Згадуються в українських піснях також і журавлі («Налетіли журавлі» (2, 17), горлиці («Ой летіла горлиця» (2, 104), ластівки («Як прилетіло аж три ластівочки» (1, 203), галки («Летить галка через балку» (1, 391) та інші птахи.

На основі проведеної роботи ми переконалися, що тексти українських народних ліричних пісень мають неабиякий українознавчий (бо відтворюють особливості флори й фауни України) і народознавчий потенціал (бо передають особливості світосприйняття українського народу, його образної свідомості).

Українські народні пісні здавна поєднують відтворення людських думок, почуттів, переживань, психологічних станів з явищами природи, що надає їм певної зовнішньої відчутності, конкретизує й поетизує душевний стан ліричного персонажа. Дослідження художньо-образного багатства пісенного фольклору України свідчить про нерозривний зв'язок людини й природи, що характеризує своєрідність світосприйняття українців, їх образної свідомості, окреслює коло природних явищ, що стали фактом національної свідомості українців.